

२ ॥ सूचीपत्रसिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्ठः	पंक्तिः
अथचन्द्रशृङ्गोन्नतौशुक्लचयवृद्धिप्रश्नः इतिश्रीप्रथमोऽध्यायः १	७	१
अथपृष्ठव्याद्युत्पत्त्युपादानब्रह्मप्रणाम..	७	२२
अथभूमेस्वरूपं	१०	१५
अथपुराणोक्तभूम्याधारनिराकरणं ..	११	७
अथबौद्धादियुक्तिंतद्गंगंचाह ..	११	२२
अथगोलस्यसमतानिराकरणं ..	१३	११
अथप्रत्यक्षविरोधपरिहारः ..	१४	१०
अथसोक्तभूपरिधिमानोपपात्तः ..	१४	१५
अथभूगोलेपुरनिवेशनं	१५	११
अथद्वीपसमुद्रस्थितिः	१६	१
अथजम्बूद्वीपगिरिवर्षेननवखण्डानि	१६	१६
अथमेरुसंस्थानं	१८	७
अथगङ्गाविभागः	१८	१५
अथभारतवर्षेनवखण्डानिकुलाद्रींश्चाह	२०	११
अथलोकत्रयसंस्थानं	२०	१८
अथदिग्बन्धव्यवस्था	२१	१
अथचक्रभ्रमणव्यवस्था	२१	२१
अथध्रुवर्चसंस्थानं	२२	१५
अथभूपरिधिमानानुवादः	२२	२१
अथलक्ष्मोक्तभूपृष्ठफलदूषणं	२३	२०
अथानुस्यूक्तिः	२४	११

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथान्यथाप्रतिपाद्यते ..	२६	३
अथभूमेःप्रलयभेदौप्रलयांश्चाह ..	२७	२३
अथब्रह्माण्डगोलमाह ..	२८	१५
इतिद्वितीयोऽध्यायः २		
अथभूमेरुपरिसप्तवायुस्कन्धाः ..	३०	१३
अथग्रहाणांपूर्वगतिं दृष्टान्तेनाह ..	३१	३
अथभदिनमर्कस्फुटसावनञ्च ..	३१	८
अथवर्षेसावनसंख्यामाह ..	३३	२
अथचान्द्रमासमाह ..	३३	११
अथाधिमासोपपत्तिः ..	३४	३
अथावमोपपत्तिः	३५	१७
अथावमाधिमासेषुविशेषः ..	३६	८
अथाहर्गणानयनेचैत्रादिचान्द्रयोगे } १धिमासावमशेषत्यागेचकराणां }	३७	११
अथोदयान्तरकर्मेपपत्तिः ..	३८	२
अथदेशान्तरस्वरूपं ..	४०	२२
अथभूगोलेस्फुटपरिधिप्रदेशंस्फुट } तानुपातञ्चाह }	४२	३
इतिमध्यगतिवासनाध्यायः ३		
अथज्योत्यत्तिकथनेकारणं ..	४२	२१
अथजीवास्तेत्रसंस्थानंज्योत्यत्तिंश्च ..	४३	४
अथस्पष्टीकरणेफलोपपत्तिः ..	४६	१६

४ ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथफलार्थकैद्यकप्रकारः	४७	१७
अथफलानयनइतिकर्तव्यतोपपत्तिः ..	४८	८
अथमन्दस्फुटंमध्यप्रकल्पशीघ्रफलं } यत्साध्यतेतदुपपत्तिः} ..	५०	८
अथोच्चोपपत्तिः	५०	१४
अथविम्बस्याणुत्वस्थूलत्वोपपत्तिः ..	५१	५
इतिप्रतिवृत्तभङ्गिः अथनीचोच्चभङ्गिः		
अथकर्णानयनफलञ्चाह	५२	१६
इतिनीचोच्चवृत्तभङ्गिः अथमिश्रभङ्गिः		
अथमन्दशीघ्रकर्मद्वयेनस्फुटत्वेकारणं	५४	६
इदानींमन्दकर्मणिकर्णःकिंनकृत } इत्यस्योत्तरं} ..	५४	१५
इदानींनतकर्मवासनामाह ..	५५	२०
अथगतिफलाभावस्थानमाह ..	५६	२
अथग्रहस्यवक्रत्वकैद्यकेयथाशी } ग्रहंश्यतेतदर्थमाह} ..	५६	१२
अथकेन्द्रसंज्ञास्फुटकक्षाञ्चाह ..	५६	२२
अथभुजांतरकमोपपत्तिमाह ..	५७	७
अथकैद्यकोपसंहारेगणकप्रज्ञावर्णनं ..	५७	११
इतिकैद्यकाधिकारः अथगोलबन्धः ..	५८	२
अथपूर्वापरादिवृत्तानि	५८	१४
अथोन्मण्डलमाह	५८	२१

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथविषुवन्मण्डलं	५८	५
अथदृग्मण्डलमाह	५८	१२
इतिखगोलः		
अथदृग्गोलमाह	६०	६
अथभगोलबन्धमाह	६०	२१
अथक्रान्तिवृत्तमाह	६१	६
अथविमण्डलमाह	६२	२
अथक्रान्तिविक्षेपञ्चाह	६३	२
अथक्रान्तिपातमाह	६३	१०
अथविक्षेपपातानाह	६५	६
अथज्ञगुक्रयोर्विशेषमाह	६६	२
अथग्रहगोलेविशेषमाह	६७	१५
अथाक्षरात्रवृत्तमाह	६८	२३

इतिगोलबन्धाध्यायः अथत्रिप्रश्नवासना

तत्रादौचरस्थानमाह	७०	८
अथचरकालमाह	७०	१७
अथचरफलस्यधनर्णवासनामाह	७०	२१
अथदिननिशीर्लघुत्वमहत्वहेतुमाह	७१	६
अथात्रविशेषः	७१	१४
अथमेरुसंस्थानमाह	७२	१५
अथदिनरात्रिस्वरूपेपितृदिनञ्चाह	७२	२१

६ ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरामणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथसंहितोक्तस्याभिप्रायमाह	७३	३
अथपितृदिनस्योदयास्तकालमाह	७३	१२
अथत्रह्नादिनोपपत्तिमाह	७३	१८
अथोदयवासनामाह	७४	२
अथगोलभ्रमणेचरखण्डैरूना धिकत्वप्रतीत्यर्थमाह	७५	१
अथास्तमयानाह	७५	१६
अथपट्टपथ्यक्षांशाधिकेविशेषः	७६	४
अथोदयास्तमध्यलग्नस्यानान्याह	७६	१३
अथलग्नार्थमर्कस्यतात्कालिकी करणवासनामाह	७६	१८
अथदेशविशेषेणराशीन्सदोदि ताननुदिताञ्चाह	७८	२२
अथलक्षोक्तदृश्यादृग्नलक्षणस्यदूष णमाह	७८	१८
अथाल्लम्बज्ञानार्थमाह	८०	२१
अथशंक्कानयनवासना	८१	६
अथकेपाचिद्रूपणमाह	८१	१०
अथशंकुस्थानमाह	८१	१५
अथायामुदयास्तसूत्रञ्चाह	८२	७
अथक्रान्तिक्षेत्राणि	८३	७
अथाल्लक्षेत्राणि	८३	१७

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणिं गोलाध्यायस्य ॥ ७

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
इतित्रिप्रश्नवासनाध्यायः अथग्रहणवासना		
तत्रचन्द्रार्कग्रहणयोः सर्गभोक्तेच } दिग्व्यत्ययस्योपपत्तिमाह }	८४	१६
अथनतिलम्बनयोः कारणमाह	८५	६
अथक्रादकनिर्णयमाह ..	८६	११
अथनतिलम्बनेकुतः कुदलेन } साध्यतेइत्यस्योत्तरं }	८७	२०
अथक्रेद्यकप्रकारेणलम्बनमाह ..	८८	१
अथनत्युपपत्तिमाह ..	८९	२०
अथस्फुटलम्बनार्थमाह ..	९०	१५
अथवलनवासनामाह ..	९१	१४
अतएवप्रतिवादिनंप्रत्याह ..	१०१	११
इतिग्रहणवासनाध्यायः		
अथोदयास्तवासनातत्रोदयेऽस्ते } चदकर्मकारणमाह }	१०२	३
अथदृकर्माह ..	१०२	११
अथशरस्पष्टीकरणमाह		
अथब्रह्मगुप्तादिभिः किंस्पष्टेनोक्त } इत्याशंक्याह }	१०३	११
अथसदूपणानुपहसनाह ..	१०४	५
अथोत्क्रमज्यानिवृत्तिमाह ..	१०४	१८
अथव्यभिचारमाह ..	१०५	८

८ ॥ सूचीपत्र सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथतन्मतिभ्रमेकारणमाह	.. १०६	१८
इत्युदयास्तवासनाध्यायः		
अथशुद्धोन्नतौशुक्लत्वेक्षणत्वेच कारणमाह	.. १०७	४
अथयन्त्राध्यायः १०८	२०
अथगोलयन्त्रमाह १०९	४
अथनाडीयन्त्रमाह १०९	२०
अथघटीयन्त्रमाह १११	६
अथशंकुयन्त्रमाह १११	१४
अथचक्रयन्त्रमाह १११	१७
अथवेधेनग्रहज्ञानमाह ११२	१९
इतिचक्रयन्त्रं		
अथचापङ्गोलन्तुर्यंचयन्त्रमाह	.. ११३	१६
अथफलकयन्त्रमाह ११४	७
इदानींतल्लक्षणमाह ११५	१२
इदानींफलकयन्त्रोपकरणमाह	.. ११७	४
इदानींयष्टिसाधनमाह ११७	२०
इदानींयष्टिप्रयोजनमाह १२०	३
एषंहायादर्शनात्कालज्ञानमुक्त्वा दानीमेतावत्यभीष्टकालेनतेष्वा यालगिष्यतीत्येतदर्थमाह	.. १२१	१५
इतिफलकयन्त्रं अथयष्टियन्त्रमाह	.. १२२	१४

॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥ ९

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथकेवलेदिग्ज्ञानेसत्यत्तभामाह	.. १२४	१३
इदानींदिग्देशकालानामज्ञानेको वलार्कदर्शनादेवसर्वमाह	.. १२५	९
अथधीयन्तन्तत्प्रशंसाच १२७	१५
अथयथ्याध्रुववेधनपलभामाह	.. १२८	१
अथवंशादिवेधमाह १२८	१२
अथकेवलाग्रवेधेनाह १२९	१७
अथजलान्तर्वेधमाह १३०	२०
इतिधीयन्तं		
अथस्वयंवहयन्तं १३२	११
अथान्तेषांस्वयंवहमुपहसन्नाह	.. १३४	१३
इतियन्ताध्यायः		
अथऋतुवर्णनं १३४	२२
अथप्रश्नाध्यायःतत्रादौतदारंभप्र योजनं	१३९	७
अथबुद्धिमतः प्रशंसामाह १३९	१६
अथप्रश्नानाह १४०	३
अथास्यभङ्गः १४०	१२
अथान्यप्रश्नमाह १४२	१३
अथास्यभङ्गः १४२	१८
अथमहाप्रश्नमाह १४४	१४

१० ॥ सूचीपत्रं सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्य ॥

प्रकरणं	पृष्टिः	पंक्तिः
अथास्यभङ्गः	१४५	१
अथनिरग्रचक्रादपियत्ताद } हर्गणप्रश्नमाह }	१४६	६
अथास्यभङ्गः	१४६	१३
अथखिलोदाहरणं	१४८	४
एवमनेकधाखिलत्वंकुट्टकविषयमभि } धायेदानींवर्गप्रकृतिविषयमाह }	१४८	१३
अथदेशविशेषमुद्दिश्यपलाशप्रश्नमाह ..	१४९	१८
अथास्यभङ्गः	१५०	१
अथोक्तानपिप्रश्नानेकीकर्तुमाह ..	१५०	१४
इतिप्रश्नाध्यायः	१५७	७
अथज्योत्पत्तिः	१५७	९
इतिश्रीसिद्धान्तशिरोमणौगोलाध्यायः	१६६	१४

॥ इतिसिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्यायस्यसूचीपत्रं ॥

॥ भास्कराचार्यकृत सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

॥ गोलाध्यायः ॥

गोलाध्याये निजे या या अपूर्वा विपमोक्तयः
तास्ता बालावबोधाय संक्षेपाद्विवृणोम्यहं ॥ १ ॥

गोलग्रन्थो हि सविस्तरतया प्राञ्जलः किन्तु अत्र
अपूर्वा या या नान्यैरुक्ता उक्तयो विपमा तास्ताः
संक्षेपाद्विवृणोमि अत्र या या इति प्रथमान्तं पदं तास्ता
इति द्वितीयान्तं पदं बुद्धिमता व्याख्येयं तत्रादौ तावद्
भोष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं गोलं ब्रवीमीत्याह ॥

सिद्धिं साध्यमुपैति यत्स्मरणतः क्षिप्रं प्रसादात् तथा
यस्यासिन्नपदा स्वलङ्कितिरलंलालित्यलीलावती नृत्यन्ती
मुखरङ्गगेव कृतिनां स्याद्भारती भारती तं ताञ्च प्रणि
पत्यगोलममलं बालावबोधं ब्रुवे ॥ १ ॥

ब्रुवे । वच्मि । कः । कर्ता । अहं भास्करः । कं गोलं ।
गोलाध्यायं । किं विशिष्टं । अमलं निर्दूषणं । पुनः किं

भूतं । बालावबोधं । अविपममित्यर्थः । किङ्कत्वा । प्रणि
 पत्य । प्रणिपातपूर्वकं नमस्कृत्य । कं । तं । नकेवलं तं ।
 ताञ्च । सकः । सा च का । तदाह । यस्य देवस्य स्मर
 णात् । पुंसां साध्यमभीष्टं चिप्रं शीघ्रं सिध्यति । सौर्या
 द्विघ्नराजः । तथा यस्या देव्या प्रसादात्कृतिनां विदुषां
 भारती वाणी नृत्यन्ती भारतीव स्यात् । भारती नर्त
 कत्वो । कथं भूता वाणी नर्तकीच । चित्रपदा । विचित्र
 पदविन्यासा । खलङ्कतिः । शोभनालङ्कारमुद्राङ्किता ।
 लालित्यलीलावती । माधुयगुणसम्पन्ना । कथं वाक्
 नृत्यन्तीति चेत् । स्रवदमृतविन्दुसन्दोहसदृशसुरस
 सुकोमलोक्तिगुणगद्यपद्यमयी चतुरजनमनश्चमत्कार
 कारिणी वाणी नृत्यन्तीव भाति किञ्चिद्विशिष्टा भारती ।
 मुखरङ्गा । मुखमेव रङ्गी मुखरङ्गः रङ्गी नृत्यस्थानं ।
 यस्याः प्रसादात्कृतिनां मुखेषु एवंविधा भारती स्यात् ।
 सा अर्थात्सरस्वती । ताञ्च प्रणिपत्येति । मङ्गलादीनि
 मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि अलङ्कारकृतां मतान्यतः
 सिद्धिवृद्धिशब्दावाद्यन्तयोर्निर्दिष्टौ ॥

॥ अथ गोलग्रथने कारणमाह ॥

मध्याद्यं द्युसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं
 प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न स्वयं ॥ गौले सा
 विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो दृश्यते तस्मात्स्युप
 पत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोद्यतः । २ । स्पष्टार्थं ॥

इदानीं गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपचासं
श्लोकद्वयेनाह ॥

भोज्यं यथा सर्व्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविवर्जितञ्च
सभा न भातीव सुवक्तृहीना गोलानभिज्ञो गणकस्तथात्र । ३ ।

वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः सभां
जल्पन्नल्पमतिः क्षयात्पटुवटु भ्रूभङ्गवक्रोक्तिभिः ह्रीतः
सन्नुपचासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा ज्योतिर्वि
त्संदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रश्नोक्तिभिः । ४ । स्पष्टार्थं ॥

अथ गोलस्वरूपमाह

दृष्टान्त एवावनिभयक्षाणां संस्थानमानप्रतिपादनार्थं
गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एव प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन
गम्यः ॥ ५ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं गणितप्रशंसामाह ॥

ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते नूनं
सग्नवलाश्रितः पुनरिदं तत् स्पष्टखेटाश्रयं ते गोलाश्रयि
णोन्तरेण गणितं गोलोपि न ज्ञायते तस्माद्यो गणितं
न वेत्ति स कथं गोलादिकं ज्ञास्यति । ६ । स्पष्टार्थं ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह

द्विविध गणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तसंज्ञं तद्वगमन निष्ठः
शब्दशास्त्रेपटिष्ठः यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
प्रपठितुमधिकारो सोऽन्यथा नामधारो । ७ । स्पष्टं ॥

अथ व्याकरणवर्णनमाह

यो वेदवेदवदनं सदनं हि सम्यक् ब्राह्मणः स वेद
मपि वेदकिमन्यशास्त्रं यस्मादतः प्रथममेतदधीत्यधी
मान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेधिकारो। ८। स्पष्टार्थं ॥
अथात्मनो गोलग्रन्थस्य प्रवृत्त्यर्थमन्योक्तिप्रकारेणाह

गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करोयं शृणु त्वं वो
सङ्घिभो नच वज्र वृथा विस्तरः शास्त्रतत्त्वं लीलागम्यः
सुललितंपदः प्रश्नरम्यः स यस्मात् विद्वन् विद्वत्सदसि
पठतां पण्डितोक्तिं व्यनक्ति। ९। स्पष्टं ॥

इतिगोलप्रशंसा अथ भूसंस्थानप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह
भ्रमङ्गचक्रचक्रान्तर्गगने गगनेचरैः वृता धृता धरा
केन येन नेयमियादधः। १।

किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचारणात्
कीदृक् द्वीपकुलाद्रीन्द्रममुद्रैर्मुद्रितोच्यतां। २।

इयं भू र्गगनेचरैः खेचरैर्वृता केन धृता सती गगने
परितोवर्त्तमानेऽधोनेयान्नगच्छेत् कथमियं गगने
स्थितेत्यवगतं यतो भ्रमत्भचक्रचक्रान्तर्वर्त्तते भानां
चक्रं समूहः भचक्रमेव चक्रं भचक्रचक्रं यदि भूमे
मूर्त्ताधारपरं पराङ्गीक्रियते तदा समन्ताद्दत्तमान
घनभचक्रस्थाधारे सुखलितस्य भ्रमणं नोपपद्यत इत्यर्थः
तथाच सा भूः किमाकारा कियन्माना द्वीपानां कुला
चलेन्द्राणाञ्च कीदृगवस्थानमिति सर्व्वं नाना शास्त्र

विचारणात् बौद्धादिप्रतिवादिपक्षमधरी कृत्याच्यता
मित्यर्थः इदानीं ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नान् श्लोक
द्वयेनाह

संसिद्धाद्युगणाद्युगादि भगणैः खेटोनुपातेन यः स्यात्त
स्यास्फुटताकथं कथमहो स्पष्टीकृतिर्नैकधा किं देशान्त
रमुद्गमान्तर महोबाह्वन्तरं किञ्चरङ्गिचोच्चं मृदुचञ्चलं
च तदिदं कस्तातपातः स्मृतः । ३ ।

किं केन्द्रं किमुकेन्द्रजं किमुचलं किम्बाचलं तत्फलं
कस्तात्तत्सहितः कुतश्चरहितः खेटः स्फुटा जायते किं
दृक्कर्म तथादया स्तमययेद्देधाविदध्युर्वुधाः सर्व्वं
मेविमलं वदामलमलं गोलं विजानासि चेत् । ४ ।

किं देशान्तरमुद्गमान्तरमित्यादि यत्पृष्टं तत्सर्व्वं
मेविमलं यथा भवतितथा वद । यद्यमलं ब्रह्मादिसु
कविरचितं गोलं अलमत्यर्थं विजानासि । शेषं स्पष्टं
अथत्रिप्रश्नेदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह
महदहः किमहोरजनीतनुर्दिनमणौ गणकोत्तरगोल
गे ननुतनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षणदक्षिणदि
गते । ५ ।

भवति किं द्युनिशान्द्युनिवासिनां द्युमणिवर्षमितञ्च सुर
द्विषां पितृषु किं शशिमासमितं तथा युगसहस्रयुगं
द्रुहिणस्य किं । ६ । स्पष्टं ॥

अथराशुदय भेदप्रश्नमाह

भवलयस्य किलाकंलवाः समाः किमसमैः समयै

खलुराशयः समुपयान्त्युदयं किमु गोलविन्नविषयेष्व
खिलेष्वपिते समाः । स्पष्टं ॥

इदानीं दुज्या कुज्यादि संस्थानप्रश्नं वृत्तार्द्धेनाह
दुज्या कुज्यापमसमनरायाक्षलम्बादिकानां विद्व
नगोले वियति हि तथा दर्शय क्षेत्रसंस्थां । स्पष्टार्थं ॥
इदानीं चन्द्राक्षयक्षणयोर्दिक्कालभेदाद्युपपत्ति
प्रश्नान्साहस्रैकेनाह

तिथ्यं ते चेत् प्रहउडपतेः किं न भानोस्तदानीमिन्दोः
प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्यां । ८ ।
लम्बनम्बत किं काचनतिर्मतिमताम्बरतत्संस्कृतिस्तिथौ
वाणे किन्तेसिद्धे कुतः कुतः । ९ ।

अत्र किल प्रष्टुरयमभिप्रायः चन्द्रग्रहणे भूभाग्रहण
कर्त्री पौर्णमास्यन्ते भूभेन्दोस्तुल्यत्वाद्यतिर्भवितुमर्हति
एवं सद्यग्रहेचन्द्रग्रहादकः दर्शान्ते तयोस्तुल्यत्वा
द्योगेन भवितव्यं अतउक्तं

तिथ्यं ते चेत् प्रहउडपतेः किं न भानोस्तदानी
मिन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्यामिति
वत अद्योगकलम्बनं नाम किं नतिद्यका तत्संस्कृति
स्तिथौ वाणे च किं लम्बनेन तिथिः संस्क्रियते नत्या
किं वाणस्य तथान्यः प्रश्नः ते सिद्धे कुतः कुत इति ते
लम्बनावनतो कुतोहेतोः कुतः पृथिव्याः साधिते
भूव्यासार्द्धेन साधिते इत्यर्थः तथा इन्दोः प्राच्या
न्दिशिस्पर्शः किं रवेः प्रतीच्यामित्यादि सर्व्वं वद

अथशुद्धोन्नतौ चन्द्रशुक्लस्य चय इद्वि प्रश्नमाह
 शुक्लस्य द्विजराज एष महसोहान्या कुवृत्तः कुतः
 सदृत्तत्वं गतोप्यहो भ्रमभवाहोपातिसङ्गादिव सम्प्रा
 प्याथ पुनस्त्वयीतनुमतस्तस्याश्रयेणैव किं शुक्लस्य
 क्रमश्च स्तथैव महसो वृध्यैति सदृत्ततां । १० ।

अहो गणक एष द्विजराजश्चन्द्रः सदृत्तत्वं गतोपि
 पौर्णमास्यां सुवर्तुलतां प्राप्नोति कुतो हेतोः कुवर्तु
 लो भवति भ्रमभवाहोपाति संग्गादिव दीपारात्रिः तथा
 पौर्णमास्यां सकलया सकलस्यापि चन्द्रस्य यः सङ्गः सो
 तिसङ्गः तत्सङ्गानन्तरं शुक्लस्य तेजसोहानिं याति तथा
 हान्याकुवृत्तः कुत्सितवृत्तः स्यादिति व प्रतिभाति यथा
 द्विजराजो ब्राह्मणोपि सदृत्तत्वं सदाचारत्वं गतोपि
 भ्रमभवाच्चित्तचलनसम्भवाहोपातिसङ्गात्पातिसङ्गात्
 शुक्लस्य शुद्धस्य तेजसोहानिं याति तथा कुत्सित
 वृत्तः स्यात् अथ पुनस्त्वयी तनुमादित्यं प्राप्य ततो
 नन्तरं शुक्लस्य तेजसो वृद्ध्या तथैव सदृत्ततां सुवर्तु
 लतां प्राप्नोति तस्य भगवतस्त्वयीतनोराश्रयेणैव यथा
 कुवृत्तो ब्राह्मणस्त्वयीतनुन्तैविद्यं पर्षन्नैविद्यमेव वेति
 स्मृत्युक्तं पर्षद्द्रूपमन्थं ब्राह्मणं प्राप्यतेन कृतानुग्रह
 स्तेजोवृद्धिं तथा पुनः सुवृत्ततामेतीत्यर्थान्तरं इति
 सिद्धान्तशिरोमणि वासनाभाष्ये मितान्तरे गोलाध्याये
 स्वरूपप्रश्नाध्यायः अथ प्रथम प्रश्नस्य पृथ्वी संस्थानो
 पपत्तेरन्तरं विवचुरादिसर्गे पृथिव्यादीनां तत्त्वाना

मादितत्वं निखिल जगज्जननैकबीजं परंब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत्तज्जयमाह

यस्मात्सुबुधप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भेहङ्कारो भूत्वा
कशिखिजलोर्व्यस्ततः संचतेश ब्रह्माण्डं यज्जठरगम
होष्ट्र निटादिरञ्चेर्विश्वं शयज्जयतिपरमं ब्रह्मतत्तत्वं
माद्यं । १ ।

जयतिसर्वोत्कर्षेण वर्तते किं । तत्परंब्रह्म । आदि
तत्वं यत् । किं विशिष्टं । यस्मात् सुबुधप्रकृतिपुरुषाभ्यां
सकाशात् महानभूत् महतो गर्भेहङ्कारोऽभूदित्यादि
अत्रैतदुक्तं भवति । सांख्यादि योगशास्त्रेषु श्रुति
पुराणेषु चादिसर्गेषु यथोदितं तदत्रोच्यते तत्रप्रकृति
र्नामाव्यक्तं मव्याकृतं गुणसाम्यङ्कारणमित्यादयः प्रकृतेः
पयायाः तस्याः प्रकृतेरन्तः भगवान् सबुधव्यापकः
पुरुषोस्ति सत्त्वं रजस्तम इति । सर्वेगुणास्तुल्या एव
सन्ति अतएव तद्गुणसाम्यं तथा प्राकृतिके पूर्वप्रलये
लीनस्तत्राव्यक्तो व्यापकः कालोऽप्यस्ति यदा स भगवा
न्वासुदेवः परब्रह्माख्यः सिद्धस्तु भवति तदा तस्मात्सं
कर्षणाख्योऽंशो निर्गत्य प्रकृतिपुरुषयोः संनिधिस्यदाः
क्षोभं जनयति ताभ्यां सुबुधाभ्यां महानभूत् महान्
बुद्धिलक्षण इति तन्महत्तत्वं बुद्धितत्वं चोच्यते यन्मह
त्तत्वं सप्रद्युम्ननामा भगवतोऽंशः तस्य महत्तत्त्वस्य विकु
र्वाणस्य गर्भेहङ्कारोभूत् सेनिरुद्धनामा त एते वासु
देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इतिमूर्तिभेदा वैष्णवागम

विशेषतः प्रसिद्धाः सोहङ्कारो गुणवशेन त्रिधा ऽभवन्त
यः सात्विकः स वैकारिकः योराजसः स तैजसः यस्ता
मसः स भूतादिः यथोक्तं विष्णुपुराणे
वैकारिस्तैजसश्चैव भूतादिश्चैव तामसः । त्रिविधोयम
हङ्कारो महत्तत्त्वाद्जायत । १ ।

तत्र यस्तामसोहङ्कारः स भूतादिः तस्मात्पञ्चमहा
भूतान्यभवन् कानि तानि भूतानि खकशिखिज
लोर्व्यः खमाकाशं कोवायुः शिखी अग्निः जलमुदकं
उर्वी पृथ्वी एतानि भूतानि स्वस्वगुणपूर्वकाण्यभवन्
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इत्याकाशादीनां मुख्य गुणाः
तत्राहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं गुणस्यातिस्वल्परूपावस्थानं
तन्मात्रशब्देनोच्यते शब्दतन्मात्रादाकाशं आकाशात्
स्पर्शतन्मात्रं तस्मादायुःवायुरूपतन्मात्रं तस्मात्तैजः
तेजसोरसतन्मात्रं तस्माज्जलं जलाद्गन्धतन्मात्रं ततः
पृथ्वी एवमाकाशादीन्येकोत्तरगुणान्यभवन् अथ च
तेषां गुणानां शब्दादीनां ग्राहकाणीन्द्रियाणि श्रोत्रं
त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि
वाक्पाणिपादगुदमेढ्राणीति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि अथो
भयात्मकं मनः नहीन्द्रियैः स्वातन्त्र्येण गुणग्रहणं कर्तुं
शक्यते अतस्तदधिष्ठितारो देवाः दिग्वातार्कप्रचेतो
शिवन्हीन्द्रेपेन्द्रमित्रका इति श्रोत्रेन्द्रियस्य दिशः त्वचो
वायुः चक्षुषोरर्कः जिह्वाया वरुणः नासिकयोरश्विनौ
तथा च वाचेऽग्निः वाक्कोरिन्द्रः पादयोर्विष्णुः गुदस्य

मित्रः मेदस्य प्रजापतिः मनसश्चन्द्रः इतीन्द्रियाधि
 देवताः तत्र यानीन्द्रियाणि तानि तैजसाद्दृक्कारात्
 ये देवा स्ते वैकारिकादभवन् यथोक्तं विष्णुपुराणे

तैजसादिन्द्रियाण्याञ्जदेवावैकारिकाश्च एकादशं
 मनश्चात्रदेवावैकारिकाः स्मृता इति ततः संचितेश्च
 ब्रह्माण्डं एवमुत्पन्नानां तत्वानां समुदायात् पूर्वं प्रा
 कृतिकप्रलयमिलितसकलजलधिजले बुद्बुदाकारं ब्र
 ह्माण्डमभवत् तच्चठरे पद्माकारा मही तत्र कर्णिका
 कारो मेरु स्तत्पृष्ठनिष्ठश्चतुर्वदनः कमलोद्भव स्तस्मात्स
 दनुजमनुजादित्यदैत्यं विश्वं अभवत् यस्मादाद्यत
 त्वात् परब्रह्मणः क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महदादिपर
 म्परासमुदायोत्पादि तत्र ब्रह्माण्डजठरगतजगतीजलज
 जनिताद्विरञ्चेरिदं विश्वमभवत् शश्वदनवरतं तस्य
 ब्रह्मणो ऽवसाने ऽन्योब्रह्मान्यज्जगदित्यर्थः अतस्त
 दाद्यं तत्त्वं जयति इदानीं भूमेः स्वरूपमाह

भूमेः पिण्डः शशाङ्कश्चकविरविकुजेज्यार्किनश्चक्रक्षा
 वृत्तैर्वृत्तोवृत्तः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोयं
 नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्यपृष्ठे
 निष्ठं विश्वं च शश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्
 ।२।

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः कदम्बकुसुम
 ग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव ।३।

थोयं मृदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्च
भौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तोवर्तुलाकार स्तद्वह्निस्थैः श
शाङ्कादिकक्षावृत्तै रावृतः सन्ननन्याधारः स्वशक्त्यैव
नियतं निश्चितं वियति आकाशे तिष्ठति तत्पृष्ठनिष्ठ
च जगत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं दनुजा दानवाः
मनुजा मानवाः आदित्या देवाः दैत्या असुराः तैः
समेतं समन्तात्तिष्ठति शेषं स्पष्टार्थं इदानीं पुराणेषु
भूमेराधारपरम्परायापठिता तां निराकुर्वन्नाह

मूर्त्तोधर्त्ताचेद्दरिव्या स्ततोन्वस्तस्याप्यन्योस्यव मत्रा
नवस्था अन्ये कल्प्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये किं ने
भूमिः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः । ४ । स्पष्टं ॥

इदानीं कथामयं भूमेः स्वशक्ति रित्याशङ्कां परि
हरन्नाह

यथोष्णतार्कानलयोश्च शीतता विधौ द्रुतिः केकठिन
त्वमग्नि मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा
वतवस्तु शक्तयः । ५ ।

आकृष्टशक्तिश्च महीतयायत् खस्यं गुरुस्वाभिमुखं
स्वशक्त्या आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समंतात्प
तत्वियं खे । ६ ।

पूर्वश्लोकः सुगमः आकृष्टशक्तिश्च महीत्यनेन
भूमेरधः पतनं तत्तिर्यग्धःस्थितानां चाधःपतनशङ्का
निरस्ता इदानीं वैद्वादियुक्तिमाह

भपञ्जरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रती
तिः । खस्यं नदृष्टं च गुरुत्तमातः खेधः प्रयातीति वदन्ति
बौद्धाः । ७ ।

द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्वदेकान्तरौ तावुदयं ब्रजेतां
यदब्रुवन्नेव मनम्बराद्या ब्रवीत्यतस्तान्प्रतियुक्तियुक्तां । ८ ।

भूमेः समन्ताद्वर्तमानस्य भपञ्जरस्य भ्रमणान्यथा
नुपपत्या निराधारा भूरिति तेषां प्रतीतिरभूत् तथा
काशस्यं गुरुवस्तु किमपि न दृष्टं अतो भूरधो यातीति
बौद्धा वदन्ति यथा नौस्थो नावं गच्छन्तीमपि न वेत्ति
तथाभूस्थो जनो न वेत्तीति तथा द्वौ सूर्यौ द्वौ चन्द्र
मसौ चतुःपञ्चाशन्नक्षत्राणि चतुर्भुजस्तंभनिभोमेरु
एकान्तरकोणस्थौ सूर्यौ मेरुकोणवशेन एकान्तरौ
तावुदयं गच्छत इति जैनाद्याब्रुवन् इदानीं तेषां
युक्तिभङ्गमाह

भूः खेधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्धमुधाकथं । जाना
यातं तु दृष्टापि खेयत्त्रिप्तं गुरुत्तिति । ९ ।

यदि भूरधो याति तदा शरादिकमूर्ध्वं क्षिप्तं पुनर्भुवं
नैथति उभयो रधो गमनात् अथ भूमेर्भन्दागतिः
शरादेः शीघ्रा तदपि न यतो गुरुतरं शीघ्रं पतति ।
उर्व्यतिगुर्वो । शरादिरतिलघुः । रेबाह्व एवं दृष्टापि
भूरधो यातीति बुद्धिः कथमियं तव वृथोत्पन्ना ।
इदानीं जैनयुक्तिभङ्गमाह

किङ्गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथा कृथाः भार्के
न्दूनां विलोक्यान्हा ध्रुवमत्यपरिभ्रमं । १० ।

यदा भरणोऽस्यो रविर्भवति तदा तस्यास्तमयकाले
ध्रुवमत्यस्तिर्यकस्यो भवति तस्य मुखतारा पश्चिमतः
पुक्ततारा पूर्वतः । तदामुखतारा खत्रे रविरित्यर्थः ।
अथ निशावसाने मुखतारापरिवर्त्य पूर्वतो याति
पुक्ततारा पश्चिमतो याति । ततो मुखतारा खत्रगतस्यै
वार्कस्योदयो दृश्यते । अतो द्वौ द्वौ सूर्यावित्यनुपपन्नं ।
अत उक्तं । किं किमेकं तव वैगुण्यं गण्यं येन ध्रुव
मत्यपरिभ्रमं दृष्ट्वापि भार्केन्दूनां द्वैगुण्यमङ्गीकृत ॥
इदानीं भूगोलस्य समतां निराकुर्वन्नाह

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा भगवती धरणीतरणिः
क्षितेः । उपरि दूरगतोपि परिभ्रमन् किमुनरैरमरै
रिवनेक्ष्यते । ११ ।

यदि निशाजनकः कनकाचलः किमुतदन्तरगः सन
दृश्यते उदगयननुमेहरथां गुमान् कथमुदेति च दक्षि
णभागे । १२ ।

पुराणे भूः समा आदर्शोदरसन्निभा कथ्यते तन्मध्ये
मेरुः परितो जम्बूद्वीपं नक्षत्रयोजनव्यासं । तद्वक्षि लक्ष
द्वययोजनव्यासप्रमाणः चाराम्बोधिः ततो न्यत् द्वीपं
नक्षत्रद्वयं ततः समुद्रस्ततो न्यत् द्वीपं । द्वीपाद्वीपो द्विगुणः
समुद्रात्समुद्रो द्विगुणः एवं यत्सप्तमं पुष्करद्वीपं तन्मध्ये

मानसोत्तरपर्वतो वलयाकारोस्ति तन्मस्तकोपरि रवि
 रथचक्रं लक्ष्यो जनान्तर विषुवद्दिने भ्रमति उत्तर
 गोले उत्तरतो दक्षिणगोले दक्षिणत इति अथ युक्ति
 सूच्यते यदि समाभूस्तदा तदुपरि दूरगतो रवि
 भ्रमन् किमस्तदादिभिर्न दृश्यते। सततं देवैरिव।
 यदि मेरुणान्तर्हितो रवि स्तर्हि मेरुः कथं न दृश्यते।
 यदि मेरुतटान्निःसृतस्यार्कस्योदय स्तर्हि प्राच्या
 उत्तरत एवार्कस्योदये न भवितव्यं यतो मेरुत्तरतः।
 अथ कथं दक्षिणभागे उद्गच्छन् दृश्यते। अतो भूमेः
 समतायामिदं नोपपद्यत इत्यर्थः अथ प्रत्यक्षविरोध
 शङ्का परिहरन्नाह

समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथ्वीनितरा
 न्तनीयान् नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्वा समेव तस्य प्रति
 भात्यतः सा। १३। स्पष्टं ॥

इदानीं खोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्योपपत्तिमाह
 पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्तदक्षविश्लेषलवै स्तदा किं
 चक्रांशकै रित्यनुपातयुक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः
 प्रमाणं। १४।

निरक्षदेशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति
 तथा तथा खस्त्रिकादिषु बहुत्तं नतं तयोरन्तरे
 अक्षांशाः ते च निरक्षदेशादपसारयोजनैरनुपातेनो
 त्यद्यन्ते अथ कस्मिंश्चित्तुरे अक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मा

पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन्पुरे ज्ञेयाः ततस्तेषामन्तरांशैः
पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोज
नानि लभ्यते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फल भूप
रिधियोजनानि अथ तदेवदृढीकुर्वन्नाह

निरक्षदेशात्त्रिभिर्षोडशांशैर्भवेद्वन्तीगणितेन यस्मा
त् तदन्तरं षोडशसङ्ख्यं स्याद्भूमानमस्माद्दृढ किं
तदुक्तं । १५ ।

शृङ्गोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्तकायादिकं परिधि
ना घटते मुनाहि नान्येन तेन जगुरुक्तमहीप्रमाण
प्रामाण्यमन्वययुजा व्यतिरेककेण । १६ । स्पष्टं ॥

इदानीं भूगोले पुरनिवेशमाह

लङ्काकुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमेरोमकपत्तनं च
अधस्ततःसिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येथयाम्येवडवानलश्च । १७ ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि षट्गोलविदो
वदन्ति वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा और्वे च सर्वे
नरकाः सदैव्याः । १८ ।

या यत्र तिष्ठत्यवनीं तलस्थामात्मानमस्या उपरिस्थितं
च समन्यते तःकुचतुर्थसंस्था मिथश्चतेतिर्यगिवा मनन्ति
। १९ ।

अधः शिरस्कंकुदलान्तरस्था श्वायामनुष्या इव
नीरतीरे अनाकुला स्तिर्यग्धस्थिताश्च तिष्ठन्ति ते
तत्र वयं यथात्र । २० ।

सुगमं इदानीं द्वीपानां समुद्राणांचस्थानमाह

भूमेरधं चारसिन्धो रुद्रकस्थं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्य्य
वर्याः अर्धेन्यस्मिन्द्वीपपङ्क्तस्ययाम्ये चारत्तीराद्यंबुधीनां
निवेशः । २१ ।

लवणजलंधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः
श्रीश्च यस्माद्भवूव महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवै
र्वसति सकलवासी वासुदेवश्च यत्र । २२ ।

दध्नेघृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्यः
स्वादूदकान्तर्वडवानलो सौ पाताललोकाः पृथिवी
पुटानि । २३ ।

चञ्चत्फणामणिगणांगुहृतप्रकाशा, एतेषु सा सुर
गणाः फणिनो वसन्ति दीव्यन्ति दिव्यरमणीरमणीय
देहैः सिद्धाश्च तत्र च लसत्कनकावभासैः । २४ ।

शाकं ततः शाल्मलमत्रकौशं क्रौञ्चञ्चगोमेदकपुष्करे च
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति । २५ ।

स्यष्टं इदानीं जम्बूद्वीपमध्येगिरिनिवेशवशेननवखण्डा
न्याह

लङ्कादेशाद्विमगिरिरुद्रग्धेमकूटाय तस्मात्तस्माच्चान्यो
निपथ इति ते सिन्धुपर्यन्तदूर्घ्याः एवं सिद्धादुदगपि
पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीलावर्षाण्येषां जगुरिच्चबुधा अन्तरे
द्रोणिदेशान् । २६ ।

भारतवर्षमिदं क्षुद्रगस्मात्किन्नरवर्षमतोहरिवर्षं सिद्ध
पुराच्च तथाकुरु तस्मात्विद्विहिरण्मयरम्यकवर्षे । २७ ।

माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्ध
मादनः नीलगैलनिषधावधीचतावन्तरालमनयो रि
लावृतं । २८ ।

माल्यवज्जलधिमध्यवर्तियत्तत्तुभद्रतुरगञ्जगुर्वुधाः
गन्धगैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाललाविदः
। २९ ।

निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकै रलमिलावृतमावृतमा
वभौ अमरकेलिकुलाय समाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्र
महीतलं । ३० ।

अत्र भूगोलस्थार्धमुत्तरं जंबूद्वीपं तस्य क्षाराब्धे अथ
न्धिर्निरक्षदेशः तत्र लङ्कारोमकं सिद्धपुरं यमकोटि
रिति पुरचतुष्टयं भूपरिधेयतुर्थाशान्तरं किलकथितं
तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां दिशि मेरुः सोत्तरा अतो लङ्कानो
उत्तरतो हिमवान्नामागिरिःपूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्यास्ति।
तस्योत्तरे हेमकूटः सोपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः तथा तदु
त्तरे निषधः तेषामन्तरे द्रोणिदेशाः वर्षसंज्ञाः तत्रादौ
भारतवर्षं तदुत्तरं किन्नरवर्षं ततो हरिवर्षमिति । एवं
सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान्नामागिरिः । ततः श्वेतगिरिः ।
ततो नीलगिरिरिति तेषु सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषा
मन्तरे च वषाणि । तत्रादौ कुरुवर्षं तदुत्तरे हिरण्मयं ।

ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेः उत्तरतो माल्यवान्ना
मगिरिः । च तु निपधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जलधेश
मध्ये भद्राश्ववर्षे । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः
तस्य जलधेश मध्ये केतुमालं । एवं निपधनीलमाल्य
वद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नामनवमखण्डं सा स्वर्ग
भूमिः । अत स्तत्र देवक्रोडागृहाणि । श्रेयं स्पष्टं ।
इदानीं मेरुसंस्थानमाह ।

इह हि मेरुगिरिः किलमध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिद-
शालयः द्रुहिणजम्बुकुपद्मजकर्णिकेति च पुराणविदो
मुमवर्णयन् । ३१ ।

विष्कंभशैलाः खलु मन्दरोस्य सुगन्धशैलो विपुलः
सुपार्थः तेपुत्रमात्मन्तिचकेतुवृक्षाः क्रदम्बजम्बूवटपिप्प-
लाख्याः । ३२ ।

जम्बूफलामलगलद्रुसतः प्रवृत्ताजम्बूनदी रसयुते
र्तदभ्रत्सुवर्णं जाम्बूनदं हि तदतः सरसिहसङ्गाः शश्व-
त्पिबन्त्यमृतपानपराङ्मुखा स्ते । ३३ ।

वनं तथाचत्रयं विचित्रं तेष्वसरो नन्दननन्दनं च
धृत्याङ्गयंयद्वृत्तिहस्तुराणां भ्राजिष्णुवभ्राजमिति प्रसि-
द्धं । ३४ ।

सरांस्यथतेष्वरुणं च मानसं महाहृदं श्वेतजलं यथा
क्रमं सरसुरामारमणश्चमालसाः सुरा रमन्ते जलके-
लिलालसाः । ३५ ।

सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौमुरारिकपुरारि
पुराणि तेषु तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानारक्षोम्बु
पानिलशशीशपुराणि चाष्टा ॥ ३६ ॥

तस्येलावृतस्य मध्ये कनकरत्नमयोमेरुगिरिः कर्णिका
कार स्तदेवदेवानामालयं तत्र मेरावुपरि शिखरत्रयं
तेषु शिखरेषु मुरारेः ब्रह्मणः पुरारेश्च पुराणि सन्ति
शिखराणामधः समन्तादिन्द्रादिलोकपालानां पुराणि
सन्ति अथ मेरोर्विष्कंभशैला इत्याधारपर्वताः यस्यां
दिशि यमकोटिस्तद्विक् प्रभृतिमन्दरसुगन्धविपुलसु
पार्थ्याः दिक्षु सन्ति मन्दरे कदम्बः केतुवृक्षश्चैत्ररथं वन
मरुणोदंसरः गन्धशैलमस्तके केतुवृक्षो जम्बूः येनेदं
जम्बूद्वीपमुच्यते । नन्दनं वनं मानसंसरः । विपुलशैलम
स्तके केतुवृक्षो वटो धृतिर्वनं महाहृदंसरः । सुपाश्र्वम
स्तके केतुवृक्षः पिप्पलः वैभ्राजं वनं । श्वेतोदंसरः । शेषं
सुगमं तत्रान्यं विशेषमाह

विष्णुपदी विष्णुपदात्पतिता मेरौ चतुर्धास्मात् विष्कंभा
चलमस्तकशस्तसरः सङ्गतावियतः ॥ ३७ ॥

सोताख्याभद्राशंसालकनन्दाचभारतवर्षं । चक्षय
केतुमालम्भद्राख्याचोत्तरान्कुरुन्याता ॥ ३८ ॥

या कर्णताभिलपितादृष्टासृष्टावगाहिता पीता उक्ता
स्मृता स तावापुनाति वज्रधापिपापिनः पुरुषान्
॥ ३९ ॥

यां चलिते हनिताखिलबन्धो गच्छति वस्तानितत्पितृ
संघः प्राप्ततटे विजितान्तकदूतो याति नरेनिरयास्तु
रलोकं ॥ ४० ॥

गङ्गां यामीत्युपक्रमं कुर्वत्यपि नरे तस्य पितृणां नर
कस्थानां यमपाशबन्धास्तुव्यन्ति अथ गच्छति मार्गलभे
तत्पितरो वस्तानि अस्मत्कुलजो गङ्गां गच्छति अतोस्मा
कं दुष्कृतकर्माविच्छेदादूर्ध्वगति भविष्यतीति हर्षेणोत्प
तन्ति अथ प्राप्ततटे गङ्गासमीपस्थिते स्वकुलजे गङ्गा
बलेन मुष्टिघातादिभिरन्तकदूतान्जित्वा देवलोकं यान्ति
एवं विधाया गङ्गाया मन्दाकिन्याः किमन्यदर्थ्यत इत्यर्थः
शेषं स्पष्टं इदानीं भारतस्यापि मध्ये नव खण्डानि
सप्तकुलाचलाद्याह

ऐन्द्रकसेरुशकलं किलताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्चकु
मारिकारख्यं नागं च साम्यमिहवारुणमन्यखण्डं गान्ध
र्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥ ४१ ॥

वर्णाव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकारख्ये शेषेषु चान्यज
जनानि वसन्ति सर्वे माहेन्द्रशुक्तिमलयलेकपारियात्रः
सह्याः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचलाख्याः ॥ ४२ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं लोकव्यवस्थामाह

भूर्लोकान्ध्रो दक्षिणे व्यवदेशान्तस्तात्सौम्यो यं भुवः
स्वयमेरुः लभ्यः पुण्यैः खेमहः स्याज्जनोतोत्तान्पानल्पी
सैस्तपः सत्यमन्यः ॥ ४३ ॥ स्पष्टं ॥

यदिदमुक्तं तत्सर्वं पुराणाश्रितं इदानीं दिग्ब्यव
स्थितिमाह

लङ्कापुरे ऽर्कस्य यदोदयः स्यात्तदादिनाथं यम
कोटिपुर्या अधस्तदासिद्धपुरे ऽस्तकालः स्याद्रौमकेरात्रि
दलं तदैव ॥ ४४ ॥

यत्रोदितो र्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गतः
प्रतिष्ठां तन्मत्स्यतो न्ये च ततोखिलानामुदक्स्थितो मेरु
रिति प्रसिद्धं ॥ ४५ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं विशेषमाह

अथोऽब्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्य
मकोटिरेव ततश्चपश्चान्नभवेदवन्ती लङ्कैवतस्याः ककु
भिप्रतीच्यां ॥ ४६ ॥

तथैव सर्वत्र यतोहि यस्यात्प्राच्यां तत स्तन्नभवे
त्प्रतीच्यां निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्प्राचीप्रतीच्यां च
विचित्रसंस्थे ॥ ४७ ॥

इष्टप्रदेशान्नेरोरभिमुखीमुत्तरां दिशं निश्चलां कृत्वा
निरक्षाभिमुखीं दक्षिणां च निश्चलां कृत्वा तन्मत्स्यात्प्रा
च्यपरासाधा एवं यत्प्राच्ये चिह्नं भवति ततः पुन
रुत्तरां दक्षिणां च साधयित्वा यावत्प्राच्यपरा साध्यते
तावत्पूर्वरेखायां न पतति उत्तरायां श्लितत्वात्प्राच्य
पराचलिताभवतीत्यर्थः शेषं सुगमं इदानीं चक्रभ्रमण
व्यवस्थामाह

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवा नरः पश्यति
दक्षिणोत्तरो तदाश्रितं खेजलयन्त्रवत्तथाभ्रमङ्गचक्रं
निजमस्तकोपरि ॥ ४८ ॥

उद्गिदशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा खान्न
नमृत्तमण्डलं उद्गध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते स्तदन्तरे
याजनजाः पलांशकाः ॥ ४९ ॥

योजनसंख्याभांशैर्गुणितास्वपरिधिहताभवन्त्यंशाः
भूमौ कक्षायां वा भागेभ्योयोजनानि च व्यस्तं ॥ ५० ॥

उद्गिदशं याति यथा यथा नर इत्यनन अपसार
योजने रनुपातः सूचितः यदि भूपरिधियोजनैश्चक्रां
शालभ्यन्ते तदा ऽपसारयोजनैः किमिति फलमक्षांशाः
यदिचक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्लभ्यते तदा
अक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेशयो रन्तरयो
जनानि स्यु श्रेष्ठं स्पष्टं एवं निरक्षदेशात्क्षिति चतुर्थांशे
क्लिमेरुः तत्र नवतिः ॥ ५० ॥ पलांशाः अतस्तत्रध्रुवर्च
संस्थानमाह

सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये यास्यं च दैत्या निजम
स्तकोर्ध्वं सव्यापसव्यं भ्रमदक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षिति
जप्रसक्तं ॥ ५१ ॥ स्पष्टं ॥

ह्यने गोलबन्धे भगोलपरिभ्राम्येदंशिष्याय दशं
येत् इदानीं भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थं
मनुवदति स

प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्तांगनन्दा
 व्यय ॥ ४८६७ । स्तद्ध्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः सिद्धां
 शकीनाधिकाः । १५५१ । पृष्ठक्षेत्रफलं तथा युगगण त्रिंश

२४

कराष्टाद्वयो । ७८५३०३४ । भूमेः कन्दुकजालवत्कुपरि
 धिव्यासाद्वतेः प्रस्फुटं ॥ ५२ ॥

भूव्यासः कुभुजङ्गसायकमितानि योजनानि चतुर्विं
 शत्यंशयुतानि । १५५१ । परिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धिमितानि

२४

॥ ४८६७ ॥ ब्रह्मोक्तभूव्यासस्य कथं त्वदुक्तादन्यः
 परिधिरिति चेदत्रोच्यते । मद्दद्युतादिव्यासार्धप्रक
 ल्य वृत्तशतांशादपि सूक्ष्मविभागस्य ज्योत्स्नित्वि
 धिना ज्यासाध्या । यत्सह्या कस्य विभागस्य ज्यातत्स
 ह्यया सा गुणिता सती परिधि भवति । यतः शतांशा
 दपिसूक्ष्मांशोवृत्ते समः स्यात् । अतोयुतद्वयव्यासे
 ॥ २०००० ॥ द्विकाग्न्यष्टयमर्तुमितः ॥ ६२८३२ ॥ परिधि
 रार्यभट्टाद्यै रङ्गीकृतः यत्पुनः श्रीधराचार्यब्रह्मगुप्ता
 दिभि र्यासवर्गाद्दशगुणात्पदं भूपरिधिः स्थूलोप्यङ्गी
 कृतः ससुखार्थं नहि तेन जानन्ति तथा भूपृष्ठक्षेत्र
 फलं योजनात्मकं युगगुणत्रिंशकराष्टाद्वयः ॥ ७८५३०
 ३४ ॥ कथमिदं जातं तदाह परिधिव्यासाद्वतेः प्रस्फुटं
 लम्बोक्तस्य नगशिलीमुखवाणभुजङ्गमेत्यादेर्भूपृष्ठफल
 स्य दूषणमाह

दुष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिलागोले फलं जल्पितं लक्ष्मे
नास्यशतांशकोपि न भवेद्यस्मात्फलं वास्तवं तत्प्रत्यक्ष
विरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा वस्तुवा हेप्रौढागणका
विचारयत तन्मध्यस्थबुधाभृशं ॥ ५३ ॥

यत्प्रोक्तं भ्रूपृष्ठफलं तद्दुष्टं । यतस्तदुक्तफलस्य
शतांशकोपि वास्तवं पारमार्थिकं फलं न भवति ।
अत्यन्तं दुष्टमित्यर्थः । कुतो यत स्तत्प्रत्यक्षविरुद्धं ।
प्रत्यक्षबाधो हि महादूषणं । अथात्मन आद्वत्याशङ्का
परिहरन्नाह इदं मदुक्तं नैवोद्धतं किन्तु वस्तुपरमार्थः ।
अथवा किं शपथपरिहारेण उद्धतमस्तुवा वस्त्वस्तुवा ।
हेप्रौढागणका मध्यस्थबुधाविचारयत भृशमित्यर्थं अथ
सद्युक्तिः

यत्परिध्यर्धविष्कम्भवृत्तं कृत्ताकिलांशुकं तेनार्धं
काद्यते गोलः किञ्चिद्वस्तेवशिष्यते ॥ ५४ ॥

गोलक्षेत्रफलान्तस्माद्वस्तेक्षेत्रफलं यतः सार्धद्विगुणि
तासन्नं तावदेवापरे दले ॥ ५५ ॥

एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात्पृष्ठफलं खलु नार्धिकं
जायते तेन परिधिर्घ्नं कुतः कृतं ॥ ५६ ॥

वृत्तक्षेत्रफलं यस्मात् परिधिर्घ्नं नयुक्तिमत् दुष्टत्वा
द्गणितस्यास्य दुष्टं भ्रूपृष्ठजं फलं ॥ ५७ ॥

गोलपरिध्यर्धप्रमाणो यथाव्यासो भवति तथा वस्त्रं
वृत्तं कृत्वा तेन वस्त्रेण गोलेपरिन्यस्तेन गोलार्धं

प्रकाशते । वस्त्रपरिधेः सङ्कोचात्किञ्चिदस्त्रेव शेषं भवति
 एवं सति गोलव्यासवृत्तक्षेत्रफलादस्त्रवृत्तक्षेत्रफलं सार्द्धं
 द्विगुणितासन्नं भवति तावदेवापरे किलगोलार्धे एवं
 वृत्तक्षेत्रफलात्पञ्चगुणादधिकं पृष्ठफलं कथञ्चिदपि
 न भवति किन्तु न्यूनमेव स्यात् तर्हि तेन लक्ष्णेन
 वृत्तफलं परिधिघ्नं समं ततो भवति गोलपृष्ठफलमि
 ति स्वगणिते कथं परिधिघ्नं कृतं किन्तु वृत्तफलं चतु
 र्धमेव पृष्ठफलं भवति अस्य लक्षोक्तस्य गणितस्य दुष्ट
 त्वात् भूपृष्ठफलमपि दुष्टमित्यर्थः अथ वालावबोधार्
 थं गोलस्योपरि दर्शयेत् भूगोलं मृन्मयं दारुमयं वा
 कृत्वात् चक्रकलापरिधिं प्रकल्प्य । २१६०० । तस्य मस्तके
 विन्दुं कृत्वा तस्माद्दिन्दो गोलपणवतिभागेन शरद्वि
 दस्त्रसंख्येन । २२५ । धनू रूपेणैव वृत्तरेखामुत्पादयेत्
 पुनस्तस्मादेव विन्दोस्तेनैव द्विगुणस्त्रेणान्यां त्रिगुणे
 नान्यां एवं चतुर्विंशति गुणं यावच्चतुर्विंशतिवृत्तानि
 भवन्ति एषां वृत्तानां शरनेत्रवाचकः । २२५ । इत्यादीनि
 ज्यार्द्धानि व्यासार्धानि स्युः तेभ्योनुपातादृत्तप्रमाणानि
 तत्र तावदन्त्यवृत्तस्य मानं चक्रकलाः । २१६००० । तस्य
 व्यासार्धत्रिज्या । ३४३८ । ज्यार्द्धानि चक्रकलागुणानि
 त्रिज्याभक्तानि वृत्तमानानि जायन्ते द्वयोर्द्वयोर्वृत्त
 योर्मध्ये एकैकं वलयाकारं क्षेत्रं तानि चतुर्विंशतिः
 बद्धज्यापक्षे बद्धनि स्युः तत्र मद्दधोवृत्तं भूमिसुपरि
 तनं लघुमुखं शरद्विदस्त्रमितं लम्बं प्रकल्प्य लम्बगुणं कु

मुखयोगार्द्धमित्येवं पृथक् पृथक् फलानि तेषां फला
नां योगोगोलाद्धृष्टफलं तद्विगुणं सकलगोलपृष्ठफलं
तद्द्यासपरिधिघाततुल्यमेव स्यात् अथान्यथा प्रति
पाद्यते ।

गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदघ्नज्यामितेर्मितः । मुखबुध
गरेखाभि र्यद्ददामलके सतः । १ ।

दृश्यन्ते वप्रकास्तद्वत्प्रागुक्तपरिधेर्मितान् । ऊर्ध्वाधः
कृतरेखाभि र्गोलेवप्रान्प्रकल्प्यतु । २ ।

तत्रैकवप्रकलेत्रफलं खण्डैः प्रसाध्यते । सर्वज्यैक्यं त्रिभ
ज्यार्धहीनं त्रिज्यार्धभाजितं । ३ ।

एवं वप्रफलं तत्स्याद्गोलव्याससमं यतः । परिधि
व्यासघातोतो गोलपृष्ठफलं स्मृतं । ४ ।

अत्राभीष्टे कस्मिंश्चित् ग्रंथे यावन्ति ज्यार्धानि तत्सं
ख्या चतुर्गुणा तन्मितः किलगोले परिधिः कल्प्यः यथा
मलकगोलपृष्ठे मुखबुधगरेखाभिः सहजाभिर्विभक्ता
वप्रका दृश्यन्ते तथाभीष्टे गोलपृष्ठे मस्तकान्तलगरेखा
भिः कल्पितपरिधिसंख्यान्वप्रकान्प्रकल्प्य एकस्मिन्वप्रेले
फलं साध्यं तद्यथा इह किल धीवृद्धिदे चतुर्विंशतिज्या
र्धानि अतः पञ्चवतिहस्तमितो गोले परिधिः कल्पितः
प्रतिहस्तमूर्ध्वाधेरेखाभि स्तावन्तो वप्रकाश्चकृताः तत्रै
कस्य वप्रकस्यार्धे हस्तान्तरे हस्तान्तरे तिर्यग्रेखाः कृत्वा
ज्यासंख्यानि चतुर्विंशतिखण्डानि कृत्वा तत्र जीवाः पृ

थक्पृथक् त्रिज्याभक्तास्तिर्यकरेखाप्रमाणानि भवन्ति
तत्राधस्तनारेखा हस्तमात्रा उपरितनास्तुज्यावशेन
किञ्चित्किञ्चिन्नूनाः सर्वत्र हस्तमितएवलम्बः लम्बगुणं
कुमुखयोगार्द्धमिति खण्डफलान्यानीयैकीकृतानितद्वप्र
कार्थफलं लङ्घिगुणमेकस्मिन्वप्रकेफलं भवति तत्साध
नार्थमिह सूत्रमिदं सर्वज्यैक्यं त्रिभज्यार्धहीनमित्या
दि अत्रसर्वज्यानां शरनेत्रवाहव इत्यादीनामैक्यं
सुरयमद्यतवाणतुल्यं । ५४२३३ । एतत्त्रिज्यार्द्धानंजातं
मनुतत्वपञ्चमितं । ५२५१४ । एतत्त्रिज्यार्धभक्तं जात
मेकवप्रकेक्षेत्रफलं व्याससमं । ३० । ३३ । यत एतावाने
वपण्णवतिपरिधेर्गोलस्य व्यासः स्यात् । ३० । ३३ । परिधि
तुल्यकाश्च वप्रका इति परिधिव्यासघातो गोलपृष्ठ
फलमित्युपपन्नं तथा चोक्तमस्मात्पाटीगणिते वृत्तक्षेत्रे
परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत् क्षुण्णं वेदैरुपरिपरि
तः कन्दुकस्यैव जालं गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं
व्यासनिर्घ्नं पडंभिर्भक्तं भवति नियतंगोलगर्भे घनाख्यं
गोलपृष्ठफलस्य व्यासगुणितस्य पडंशोघनफलं अत्रो
पपत्तिः पृष्ठफलसंख्यानिरूपवाहनि व्यासार्द्धतुल्यवे
धानि सूचीखातानि गोलपृष्ठे प्रकल्यानि सूच्यग्राणां
गोलगर्भे सम्पातः एवं सूचीफलानां योगो घनफलमि
त्युपपन्नं यत्पुनः क्षेत्रफलमूलेन क्षेत्रफलं गणितं घन
फलं स्यादिति तत्प्रायश्चतुर्वेदाचार्यः परमतमुपन्यस्त
वान् इदानीं भूमेः प्रलयभेदौप्रलयांश्चाह ।

वृद्धिर्विधेरन्धिभुवः समन्ताख्यायोजनं भूभवभ्रति
पूर्वैः । ब्राह्मेलयेयोजनमात्रवृद्धेर्नाशोभुवः प्राकृतिकोऽ
खिलायाः । ५८ ।

दिने दिनेयन्म्रयते हि भूतैर्देनं दिनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्म
तनुं व्रजन्ति । ५९ ।

ब्रह्मात्यये यत्प्रकृतिं प्रयान्ति सर्वाण्यतः प्राकृतिकं
कृतीन्द्राः लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात् पृथक्क्रियन्ते
प्रकृतेर्विकारैः । ६० ।

ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः संभाधायहरौप
रेशे यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेतिलय
सतुर्था । ६१ ।

अत्र लयोनाम भूतविनाशः सतु सांप्रतं प्रत्यक्षमुत्प
द्यते सदैवं दिनं उच्यते यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसह
स्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मेलय उच्यते
तत्राचीणपुण्यपापा एवलोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं
प्रविशन्ति तत्र मुखं ब्राह्मणाः वाङ्मतरं क्षत्रियाः ऊरु
द्वयं वैश्याः पादद्वयं शूद्राः ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः
सृष्टिं चिन्तयतो भुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वात्
ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति तस्मिन्प्रलये भुवो
योजनमात्रवृद्धेर्विलयः नाखिलायाः अथ यदा ब्रह्मण
आयुपोन्तस्तदायः प्रलयः स महा प्रलय उच्यते तत्र

ब्रह्मा ब्रह्माण्डे तत्पांचभौतिके भूर्जले जलं तेजसि ।
 तेजो वायौ ॥ वायुराकाशे ॥ आकाशमहद्गारे ॥ अहद्गारो
 महत्तत्त्वे । महत्तत्त्वं प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका
 अक्षीणपुण्यपापा एवाव्यक्तं प्रविशन्ति यदा भगवान्
 सिद्धत्तुः प्रकृतिपुरुषौ लोभयति तदा तानि भूतानि
 कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः स्वत एव निःसरन्ति यथाह
 श्रीविष्णुपुराणे पराशरा जगदुत्पत्तिकारणं प्रधानका
 रणीभूता यतो वैसृज्यशक्तय इति सृज्यशक्तयस्तात्कर्मा
 णितान्येव सृष्टौ मुख्यं कारणं इतराणि निमित्तकारणा
 नि अन्यैरप्युक्तं ना भुक्तं क्षीयतेकर्म कल्पकोटिशतैरपि
 न ह्यात्मना भवति कर्मफलोपभोगः काया दिनेत्यादि
 अस्मिन्प्रलये ऽखिलाया भुवा नाश इत्यर्थः तथा ज्ञाना
 ग्निदग्धाखिलपुण्यपापायोगिनो विपयेभ्यो मनः समा
 धाय समाहृत्य तद्द्वरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यज
 न्ति अनिवृत्तिं याति स आत्वंतिको लय इति अथ ब्रह्मा
 ण्डगोलमाह

भ्रूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या ये याद्यधिष्ठगगने
 चरचक्रकक्षाः लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिप्रदिष्टा ब्रह्माण्ड
 भाण्डजठरे तदिदं समस्तं ॥ ६२ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीमन्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वं कथितमपि प्रसं
 गादनुवदति स्म

कोटिषु नखनदपट्क नखभ्रूभ्रूङ्गजङ्गेन्दुभिः । १८ ।
 ९१९०६६२०००००००० । ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः

कक्षाभिर्मा योजनैः तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचि
ज्जगुर्वेष्टनं केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः । ६३ ।

करतलकलितामलकवद्मलं सकलं विदन्ति ये गोलं
दिनकरकरनिकरनिचततमसोनभसः परिधिरुदितस्तैः
। ६४ ।

ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तुनोवाकल्पेग्रहः क्रामति योज
नानि यावन्ति पूर्वैरिदत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्य
मिदं मतं नः ॥ ६५ ॥

प्रमाणशून्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चास्माभिर्ब्रह्माण्डं
मानं नकथितमित्यर्थः ।

इति श्रीभास्कराचार्यविरचित सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलवासनाभाष्ये भुवनकोशः ।

इदानीं भूमेरुपरिसप्तवायुस्कंधास्तानाह

भूवायुरावहइहप्रवहस्तदूर्ध्वः स्यादुदहस्तदनुसंवह
संज्ञकश्च अन्यस्ततोपि सुवहः परिपूर्वकोक्ताद्वाह्यः परा
वहइमे पवनानाः प्रसिद्धाः । १ ।

भूमे बर्हिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्यु
दाद्यं तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य
तु मध्यसंस्था । २ ।

नक्षत्रकक्षाखचरैः समेतो यस्मादतस्ते नसमाह

तोऽयं भपञ्चरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजसं प्रवहानि
लेन । ३ । प्रसिद्धमिदं ।

इदानीं ग्रहाणां पूर्वगतिमनुपलक्षितामपि दृष्टान्तेन
दृढीकुर्वन्नाह

यान्तो भचक्रो लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रग
त्या कुलालचक्र भ्रमिवामगत्या यातो नुकीटा इव
भान्ति यातः । ४ ।

इदानीं मध्यगतिवासनां विवक्षुरादौ तावद्भदिन
पूर्वकं रवेः स्फुटसावनदिनमाह

समंभसूर्यावुदितौ किलार्च्यापष्ट्याघटीनामदितं पुन
र्भरविस्ततः खोदयभुक्तिघातात् खाभ्राष्टभू । १८०० ।
लब्धसमासुभिश्च । ५ ।

समागतासुसंयुतारवेस्तु पष्टिनाडिकाः स्फुटं द्युरात्र
मुद्रमात् द्युभुक्तितश्चतच्चलं । ६ ।

पष्ट्याघटीनां भदिनं सदार्च्यातङ्गुक्तितुल्यासुयुतं
खरांशोः स्यान्मध्यमं सावनमेवमद्धेतत्संख्यकाभभ्रम
तोनिरेका । ७ ।

यदाकिमपि नक्षत्रं सूर्यश्च किलसमकालमुदितः नक्ष
र्कोदयवेलायां किमपि नक्षत्रमुपलभ्यते किंतु केवलात्र
युक्तिरुच्यत इति किलशब्दः प्रयुक्तः तस्मात्कालाद्न
तरं नाक्षत्राणां घटीनां पष्ट्या । ६० । तन्नक्षत्रं पुनरुदेति

ततो नन्तरं रविरुदेति सक्रियता कालेन तदर्थमनुपातः
 रविः किल क्रान्तिवृत्ते स्फुटगत्या पूर्वतो गतः यद्यष्टादश
 शतानि राशिकलाः स्वाद्यासुभिरुद्गच्छन्ति तदा स्फुट
 गतिकलाः कियद्भिरिति एवं लब्धा सुभिर्भोद्यानन्तरं
 रवेरुदयः अतएव नाक्षत्राः षष्टिघटिका स्तैर्लब्धासुभि
 रधिकैः रवेः स्फुटं सावनमहोरात्रं भवति तच्चाहोरात्रं
 चलंप्रत्यक्षमन्यादृक्प्रत्यक्षं गत्यन्यत्वात् प्रतिमासं राश्यु
 दयान्यत्वाच्च यत्पुनः षष्टिघटिकाभिर्मध्यमभुक्तितुल्या
 सुयुताभिः सावनंद्युरात्रमुच्यते तन्मध्यमं यतोद्धान्ते या
 वन्ति स्फुटसावनानि तावन्त्येव मध्यमानि स्युः गतीना
 मुदयानां च ह्रासवृद्धौ स्तुल्यत्वात् तत्कार्यं नित्यं
 रविगतिलिप्तासमासुभिः सहितोभाच्चः सावनाहोमव
 तीति लक्षादिभिरुक्तं स्यादेतत् यदि विपुवन्मण्डले
 रविः पूर्वतो याति तर्हि विपुवन्मण्डलस्यैका कला एके
 नासुनोदेति तदा रविगतिलिप्तासमासुभिरिति वक्तुं
 युज्यते तन्नयुक्तं रविः क्रान्तिवृत्तेन याति तत्र मेपरा
 शोः कला अष्टादशशतानि । १८०० । गगनभूधरपद्मच
 न्द्रमितै रसुमि । १६९० । रुद्गच्छन्ति अन्यस्यान्यै रिति ग
 तिकलानामनुपातेनासकं कर्तुं युज्यन्ते एवं कृते सति
 स्फुटमहोरात्रं भवति यत्तै रुक्तं तन्मध्यममेव एवं वर्ष
 मध्ये यावन्ति स्फुटसावनानि तावन्त्येव मध्यमानि स्युः
 तत्संख्याकाभक्षतो निरेकेति यावतो भक्षमाजातास्तत्सं
 ख्यकोनासतीसावनदिवससंख्या भवति यतो रविः

पूर्वतो गच्छन्नेकं परिवर्तं गतः अतस्तस्योदयसंख्या
एकोनेत्युपपद्यते इदानीं वर्षमध्ये सावनसंख्यामाह

पंचांगरामास्तिथयः खरामाः सार्धद्विदस्ताः कुदिना
द्यमब्दे अस्यार्कमासोर्कलवः प्रदिष्ट । ३० । स्त्रिंशद्दिनः
सावनमास एव । ८ ।

एकस्मिन् सौरवर्षे पञ्चषष्ट्यधिकत्रिंशती । ३६५ ।
मिताः सावनदिवसाः पञ्चदश । १५ । नाडिकाश्च त्रिंश
। ३० । त्यलानि च सार्धानि द्वाविंशति । २२ । ३० । विष
लानि एषा मुपपत्ति मध्यगतिभाष्ये कथितैव अस्या
र्कवर्षस्य द्वादशांशोऽर्कमासो भवतीति युक्तं सावन
मास स्तु सावनानां त्रिंश । ३० । तैव भवति इदानीं
चाद्रमासमाह

कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण
गत्योः मासः सचंद्रौक यमाः कुरामाः पूर्णेप । २८ ।
। ३१ । ५० । व स्तत्कुदिनप्रमाणं । ८ ।

दर्शान्ते किलशशीरविणायुक्तो भवति ततो द्वावपि
पूर्वतो गच्छतः तयोः शशो शीघ्रगत्वान्प्रत्यक्षं गत्यंतरेणा
ग्रतो याति एवंगच्छन्ककला । २१६०० । तुल्यमंतरं
यदाग्रतो याति तदा रविणा योगमेति तयोः कालयो
रंतरालं चंद्रमासः तत्प्रमाणमनुपातेन चंद्रार्कयोर्मध्य
गती आदौ सस्यक् सावयवे हत्वा यदि गत्यंतरेणैकं
कुदिनं । १ । लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनांतरेण कियं

तोत्यनुपातेन चाद्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते एकोनत्रिंशदेकत्रिंशद्वटिकाः पंचाशत्यलानि । २८ । ३१ । ५० । इत्युपपन्नं इदानीमधिमासोपपत्तिमाह

चान्द्रो न सौरेण हतान्तु चान्द्राद्वाप्तसौरैर्दशनेर्दलाढ्यैः । ३२ । १६ । मासैर्भवेच्चान्द्रमसोधिमासः कल्पेपि कल्प्या अनुपाततोतः । १० ।

सौरान्मासादैन्दवः स्यान्नघीयान्यस्मात्तस्मात्संख्यातेधिकाः स्युः । चान्द्राः कल्पे सौरचान्द्रान्तरे ये मासास्तज्जैस्तेधिमासाः प्रदिष्टाः । ११ ।

अत्र द्वितीयश्लोकस्तावत् प्रथमं व्याख्यायते सौरान्मासादैन्दवो मासो यतो लघुतरः कारणात् कल्पे सौरमाससंख्याया चान्द्रमाससंख्याधिका भवति यथा धान्यराशिमाने ऽष्टसेतिकाहारमितेः षट्सेतिकाहारमितिरधिका भवतीति बालैरपि बुध्यते यावन्त चान्द्रमासाः कल्पे ऽधिका भवन्ति तत्संख्या ऽधिमाससंख्या तज्जैः कल्पिता तत्र कियत् सौरैरेको धिमासो भवतीति युक्तिरुच्यते चान्द्रे न सौरेण हतान्तु चान्द्रादिति सौरमासकुदिनेभ्य चान्द्रमासकुदिनेषु शोधितेषु श्रेष्ठदिनस्थाने पूर्णमधश्चतुष्षाशत्षटिकाः सप्तविंशतिपलानि सावयवानि । ० । ५४ । २७ । ३१ । ५२ । ३० । एकस्मिन् सौरमास इदं सौरचान्द्रान्तरं कुदिनात्मकं युगस्थादेरुपर्येकस्मिन्दर्शाते प्राप्ते एकचान्द्रमासः पूर्णस्तदनन्तरं

चतुःपंचाशत्घटिकाभिः सावयवाभिर्मध्यमार्कस्य वृष
 भसंक्रान्ति स्तत्र रविमासः पूर्णं स्ततो न्यस्मिन्दर्शा
 न्ते प्राप्ते ऽन्यश्चान्द्रमासान्तः ततो दर्शान्तादुपरि द्विगु
 णाभि स्ताभिरेव घटीभिर्मिथुनसंक्रान्तिः एवं त्रिगु
 णचतुर्गुणादिभिः कर्कटादिसंक्रांतयो भवन्ति एवं
 संक्रांतिरयतोयतो याति पुनः दर्शान्तं प्राप्नोति तदा
 गतचान्द्रमासेभ्यः सौरा एकोना भवन्ति यदा संक्रान्ति
 दर्शान्तमतिक्रम्यायतो याति तदानुपातेन यावन्तः
 सौरा भवन्ति तावद्भिरेकोधिमासः तत्राऽनुपातः यद्य
 नेन सौरचान्द्रांतरेण कुदिनात्मकेन ।०। ५४। २७। ३२।
 एकः सौरो मासो भवति तदा चान्द्रमासान्तः पातिभिः
 कुदिनैः । २९। ३१। ५०। कियंत इतिफलं सूर्यमासाः
 । ३२। १५। ३१। २८। ४७। अथ च युगाधिमासैर्युग
 सौरमासा लभ्यन्ते तदैकेन किमिति फलमेतावन्त एव
 सौरमासा लभ्यन्ते एतावद्भिः सौरमासैरेकश्चान्द्रमासो
 धिको भवति अतएवाधिमासस्य चान्द्रत्वं कलोपि
 कल्प्याअनुपाततोत इति सुगमं इदानीमवमोपपत्ति
 माह ।

शशांकमासेनितसावनेन त्रिंशत्घृताक्षब्धदिनैस्तु
 चान्द्रैः रुद्राशकोनाव्धिरसैः स्रष्टाहः स्थात्सावनेतश्च
 युगेनुपातात् । १२ ।

युगे चान्द्राणांसावनानां च दिनानां यदन्तरं तान्य

वमानि अत एकस्मिन्मासे चान्द्रसावनांतरं कुदिनात्म
 कं गृहीतं स च दिवसाः पूर्णमष्टाविंशतिघटिकाः दशपा
 नीयपलानि च । ० । २८ । १० । इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे
 त्रिंशत्तित्यात्मके कुदिनात्मकमवमखंडं यद्यनेनत्रिंश
 चान्द्राणि दिनानि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकेनावमेन
 क्रियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः सन्द्राशकोनाश्विरसैः
 । ६३ । ५४ । ३२ । एकः क्षयाहो भवति स च सावनः अख
 ण्डस्य रूपस्य सावनेकाकल्पनात् अतोनुपातात्कल्पेपि
 इदानीमधिमासस्य चान्द्रत्वमवमस्यसावनत्वमभिधा
 याहर्गणात्कल्पगतमानयितुं विलोमविधिना यान्यवमा
 न्यानीतानि ये चाधिमासा स्तेषां विशेषमाह

सौरैभ्यः साधिता स्ते चेदधिमासा स्तद्वैन्दवाः चेच्चा
 न्द्रेभ्यस्तदा सौरा स्तक्केषं तद्वशात्तथा । १३ ।

सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानिचेत् साव
 नेभ्यस्तु चान्द्राणि तक्केषं तद्वशात्तथा । १४ ।

यथाहर्गणानयने सौरैभ्यश्चान्द्रान् साधयितुं ये ऽधि
 मासा आनीयन्ते ते चान्द्रा स्तक्केषं चचान्द्रं यदि चान्द्रे
 भ्यः सौरान् साधयितुं तदा सौरा स्तक्केषमपि सौरं
 एवं चान्द्रेभ्यः सावनानि साधयितुमवमान्यानीयन्ते
 तदा तानि सावनानि यदि सावनेभ्यश्चान्द्राणि कर्तुं
 तदाचान्द्राणिभ्युः साध्यत्वं भजन्तीत्यर्थः तक्केषमपि

तद्दशात् अभिमतद्युगणादवमै र्द्वितादित्यादिना ऽह
 र्गणात् कल्पगतमानीतं तदा सावनेभ्योऽवमान्यानीता
 नि तानि चान्द्राणि चन्द्रदिवसेभ्यो धिमासाःसाधिता
 स्ते सौरा स्तक्केषं तद्दशादित्यर्थः अधिमासस्य चान्द्रत्वे
 सौरत्वे चाऽधिमासशेषंतुल्यमेव स्यात् किन्तु एकत्र
 विदिनानि क्केदः अन्यत्र चान्द्राणि एवमवशेषस्यापि
 तुल्यत्वमेव एकत्र चन्द्रदिनानि अन्यत्र कुदिनानिक्केदः
 अधिमासा ऽवमशेषयोरिष्टजातित्वं प्रकल्प्य मतिमद्भि
 र्चन्द्रार्कानयनानि कृतानि तत्रये जडा स्ते वासना
 पर्यालोचयन्ते भ्रमन्ति इदानीं विशेषः प्रश्नाध्याये

अहर्गणस्यानयनेर्कमासा सैत्रादिचान्द्रै र्गणकान्वि
 ताः किं कुतोधिमासावमशेषकेचत्यक्ते यतः सावयवो
 नुपातः । १५ ।

अस्यप्रश्नस्योत्तरमाह

दर्शावधिश्चान्द्रमसोद्धि मासः सौरस्तु संक्रात्यवधिर्य
 तोतः दर्शाग्रतःसंक्रमकालतःप्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमा
 सशेषं । १६ ।

दर्शांततोयाततिथिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरादिवसाः समे
 ताः यतोऽधिषेपोत्थदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधि
 मासशेषं । १७ ।

तिथ्यंतद्धर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषं

त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात्तिथ्यंतकाले युगषोडश्या
तः । १८ ।

मध्यममानेन यावत्प्रमावासा तदन्ते चान्द्रमासान्तः
मध्यमार्कस्य यस्मिन्दिने संक्रांति स्तत्र संक्रान्तिकाले
रविमासान्तः तयो रविचन्द्रमासान्तरयो रन्तरेयावत्प्र
स्तिथयः सावयवा स्ताअधिमासशेषतिथयः यतः सौर
चान्द्रांतरमधिमासाः अहर्गणानयने गताब्दा रवि
गुणा स्ते सौरा मासाजाताः अत स्तेषुचैत्रादिचान्द्र
तुल्या सौरा एवमासायोजिता स्ते संक्रात्यवधयो जाता
स्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथितुल्याः सौरा एव दिवसा यो
जिताः सौरचान्द्रांतरेणाधिका जाता स्तदंतरमधिमा
सशेषदिनानि भवन्ति सौरचान्द्रांतरत्वात् अतो धिमा
सशेषदिनान्येभ्यः शोधानि अथ चाधिमासानयने ऽनु
पातलब्धै रधिमासैर्दिनीकृतैस्तद्विषयैश्च युक्ताः सौ
राद्या चान्द्राद्या भवितुमर्हन्ति एवमत्राधिमासशेषदि
नानि ज्ञेयाणि तत्रशोधानि अतःकारणादधिमास
शेषं त्यक्त्वा अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते तिथ्यन्तान
न्तरं यावतीभि र्घट्टीभिः सूर्योदयस्ता अवमशेषघट्टिकाः
यत चान्द्रसावनांतरमवमानि यद्यवमशेषं न त्यज्यते
लब्धा ऽवमै रवमशेषघट्टिकाभिश्च नो ॥ . .
तदा तिथ्यन्ते सावनो अथ च . . .
यावधिः साध्यः तिथ्यन्ता ॥ ॥

सन् उदयावधि भवति अतोवमशेषेत्यक्तो स्वसः सूर्यो
दयावधि भवति । अयोदयांतराख्यकर्मापपत्तिमाह

अहर्गणो मध्यमसावनेन कृतञ्चलत्वात्स्फुटसावन
स्य । तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्माङ्गवेनानयुताः
फलेन । १६ ।

लंकोदयेसु नृकृतास्तथाद्यै र्यतोंतरन्तञ्चलमल्पकंच
योयमहर्गण आनीतः स मध्यमसावनेनैव कुतः स्फु
टसावनस्य चलत्वान् तथाविधेनानुपातेन स्फुटो नाया
तीत्यर्थः युगादेरारभ्य वर्तमानरविवर्षादेः प्राक् या
वान् मध्यमसावन स्तावानेव स्फुटसावनः स्यात् किंतु
रविवर्षादेरूर्ध्वं यावान्मध्यमसावनस्तावान् स्फुटः अत
स्तदुत्थखेटा उदयान्तराख्यकर्माङ्गवेन फलेनानयुताः
सन्तो लंकोदयेसु नान्यथा लंकायां भास्करोदये मध्या
इतियदन्यै रुक्तं तदसत् । अयोदयान्तरकर्माह

मध्यार्कभुक्ता असवो निरंक्षे ये ये चमध्यार्ककलास
मानाः । २० ।

तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तत् द्युपिंडयोः स्याद्विवरं
गतिम् । इतं द्युरात्रासुभिराप्रलिप्ता हीनाग्रहा श्वेदस
वोष्पकाः स्युः । २१ ।

तदन्यथाख्यास्तु निजोदयै श्रेङ्गक्तासुपूर्वं विहितं

तदानीं कृतं तथास्याच्चरकर्ममिथं कर्मग्रहाणामुदयां
तराख्यं । २२ ।

सायनांशेन रविणा मेषादेरारभ्य ये भुक्ताराशय
स्वात्मबंधिनो ये निरक्षोदयासवो गगनभूधरषट्क
चन्द्रा । १६७० । इत्यादय स्तोषामैक्यं कृत्वाभुज्यमान
राशेर्ये भुक्तभागा स्वास्तदुदयासुभिः संगुण्य त्रिंशता
। ३० । विभज्य लब्धासवोपि तत्र लेष्याः एवं मध्यार्कभुक्ता
सवःस्युः भदिनान्तादूर्ध्वं तावत्स्वात्मकेकाले लंकाया
मध्यमस्यार्कस्योदयः तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ
चाष्टर्गणेन ये सिद्धा स्ते मध्यमार्ककलामिते ऽस्वात्मके
काले भदिनान्तादूर्ध्वं जाताः अतोऽस्वर्णा कलानां च
यदन्तरं तेनार्कोदयोन्तरितः अतस्तदुदयान्तराख्यं
कर्मोच्यते तैरन्तरासुभिर्यच्चगतिं संगुण्यार्कसावनाहो
रात्रासुभिः । २१६५६ । विभज्य लब्धकलाग्रहे षट्पणं
कायाः यदि कलाभ्यो सवोल्पकाः स्युः अन्यथाधनं यदि
तु स्वदेशोदयैर्मध्यमार्कभुक्तानसूनानीयेदं कर्मकृतं
तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मापि कृतं स्यात् यदि तु
स्फुटार्कभुक्तानसूनस्वोदयासुभिरानीयेदं कर्मकृतं त
दोदयांतरभुजांतरचरकर्माणि त्रीण्यपि कृतानि स्युः
तर्हि कथमिदमुदयांतराख्यं कर्मार्थं न कृतं तदाह
यतोऽन्तरं तच्चलमस्यकंच वर्षचरणांतेषु चतुर्विंशति
राभावः तन्मध्येऽन्तरस्य वृद्धिर्चा । इदानीं देशांतर
स्वरूपमाह

येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये
स्युः । देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञ
मुक्तं ॥ २२ ॥

ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जाता
स्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः तच्च देशान्तरं
द्विविधं एकं पूर्वापरमन्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तं
तत्र तावत्पूर्वापरमाह

यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्रविषये पश्चाद्वि रेखोदयात् स्यात्त
स्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्फुलं ॥ २३ ॥

लङ्काया मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखा उज्जयिनी
कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते
रेखायां यदार्कोदय स्तत्कालात्पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति
रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशे ऽर्कोदयः तदन्तर
काल स्तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते
यदि स्फुटपरिधियोजनैः पष्टि। ६० । घटिका लभ्यन्ते
तदा रेखास्वपुरधोरन्तरयोजनैः किमिति चैराशि
केन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथचानीता
नाञ्चस्ताभिरनुपातः यदि घटीपट्याग्रहस्य गति
कला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति अथयो
जनैरेवाऽनुपातः स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा

तदानीं कृतं तथास्याच्चरकर्ममिश्रं कर्मग्रहाणामुदयां
तराख्यं । २२ ।

सायनांशेन रविणा मेपादेरारभ्य ये भुक्ताराशय
स्वात्मबंधिनो ये निरक्षोदयासवो गगनभ्रमरपट्क
चन्द्रा । १६७० । इत्यादय स्तोषामैक्यं कृत्वाभुज्यमान
राशेर्ये भुक्तभागा स्नास्तदुदयासुभिः संगुण्य त्रिंशता
। ३० । विभज्य लब्धासवोपि तत्र क्षेप्याः एवं मध्यार्कभुक्ता
सवःस्युः भदिनान्तादूर्ध्वं तावत्यस्वात्मकेकाले लंकायां
मध्यमस्यार्कस्योदयः तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ
चाहर्गणेन ये सिद्धा स्ते मध्यमार्ककलामिते ऽस्वात्मके
काले भदिनान्तादूर्ध्वं जाताः अतोऽस्वनां कलानां च
यदन्तरं तेनार्कोदयोन्तरितः अतस्तदुदयान्तराख्यं
कर्माच्यते तैरन्तरासुभिर्यज्ञगतिं संगुण्यार्कसावनाक्षे
रान्नासुभि । २१६५८ । विभज्य लब्धकलाग्रहे ऋणं
कायाः यदि कलाभ्यो सवोल्पकाः स्युः अन्यथाधनं यदि
तु स्वदेशोदयै र्मध्यमार्कभुक्तानसूनानोयेदं कर्मकृतं
तदौदयिकानां ग्रहाणां चरकर्मापि कृतं स्यात् यदि तु
स्फुटार्कभुक्तानसूनस्वोदयासुभिरानीयेदं कर्मकृतं त
दौदयांतरमुजांतरचरकर्माणि त्रीण्यपि कृतानि स्युः
तर्हि कथमिदमुदयांतराख्यं कर्माद्यै र्न कृतं तदाह
यतोऽन्तरं तच्चलमस्यकंच वर्षचरणांतेषु चतुर्ष्वपि अंत
राभावः तन्मध्येष्वंतरस्य वृद्धिश्चै । इदानीं देशांतर
स्वरूपमाह

येनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये
स्युः । देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञं
मुक्तं ॥ ६२ ॥

ये उदयान्तरकर्माणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जाता
स्ते देशान्तरकर्माणा स्वपुरौदयिकाः स्युः तच्च देशान्तरं
द्विविधं एकं पूर्वापरमन्यद्यास्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तं
तत्र तावत्पूर्वापरमाह

यत्तद्भोज्यिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्रविषये पश्चाद्दि रेखोदयात् स्यात्त
स्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृष्टं स्फुटं ॥ ६३ ॥

लङ्काया मेरुपर्यन्तं नीयमाना रेखा उज्जयिनी
कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते
रेखायां यदाकोदय स्तत्कालात्पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति
रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशे ऽकोदयः तदन्तर
कालस्तदन्तरयोजनैः स्पष्टभ्रुवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते
यदि स्फुटपरिधियोजनैः पृष्टि । ६० । घटिका लभ्यन्ते
तदा रेखास्वपुरद्वारान्तरयोजनैः किमिति चैराशि
केन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽयचानीया
नाशस्ताभिरनुपातः यदि घटोपध्यायहस्य गति
कला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटोभिः किमिति अशश
जनैरेवाऽनुपातः स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा

देशान्तरयोजनैः किमिति फलकलाः प्रागृणं यतस्तत्रा
दाबुदयः पद्याङ्गनं यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्को
दय इत्युपपन्नं। इदानीं भूगोलेस्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुट
तानुपातं चाह

स्वदेशमेवन्तरयोजनैर्यत्तम्बांशजैर्मेरुगिरेः समन्तान्
वृत्तं स्फुटो भूपरिधिर्यतः स्यात्त्रिज्याहृतो लम्बगुणः
कृतोऽस्मात् ॥ २४ ॥

स्वपुरस्य मेरुगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि
तावन्ति लम्बांशजानि यतो निरक्षदेशस्वपुरान्तरयो
जनान्यक्षांशजानि भागोभ्यो योजनानि च व्यस्तमित्युप
पद्यत इत्यर्थः तैर्लम्बांशजैर्योजनैर्मेरुगिरेः समन्ताद्य
दृत्तमुत्पद्यते स स्फुटो भूपरिधिःयो मध्यपरिधिः पठितः
स निरक्षदेशोपरि अयन्तु स्वपुरोपरि अतः किञ्चिन्मूने
भवति अथ तदानयनं मध्यपरिधेरभीष्टन्त्रिज्यातुल्यं
व्यासार्धं प्रकल्प्य तस्मिन्व्यासार्धे स्वपुरेयावती लम्बज्या
तावन् स्फुटपरिधेर्यासार्धं भवितुमर्चति अतस्तेन त्रैरा
शिकं यदि त्रिज्याव्यासार्धे मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा
लम्बज्यामिते क इतिफलं स्फुटपरिधिरित्युपपन्नं।

इति श्रीभास्कराचार्ये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
मध्यगतिवासनाध्यायः ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । १७५। इदानीं गोलं विवक्षुरादौ
ज्योत्पत्तिकथने कारणमाह

पटो यथा तन्तुभि रूर्ध्वतिर्यक् रूपै निबद्धोत्र तथैव
गोलः । दोःकोटिजीवाभिरमुम्प्रवक्तुं ज्योत्यत्तिमेव प्रथमं
प्रवक्ष्ये ॥ १ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीं जीवाक्षेत्रसंस्थानं तावदाह ॥

इष्टात्रिज्यासाश्रुति दोर्भुजज्या कोटिज्या तद्दुर्गवि
श्लेषमूलं । दोःकोट्यंशानां क्रमज्ये पृथक्क्ते त्रिज्या
शुद्धे कोटिदोर्लक्रमज्ये ॥ २ ॥

ज्याचापमध्ये खलुवाणरूपा स्यादुत्क्रमज्यात्रिभूमौ
विकायाः । वर्गार्धमूलं शरवेद्भागजीवाततः कोटि
गुणोपि तावान् ॥ ३ ॥

त्रिभुज्यकार्धं खगुणांशजीवा तत्कोटिजीवाखरसां
शकानां । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाहलन्तदधंशक
शिंजिनीस्यात् ॥ ४ ॥

त्रिज्योत्क्रमज्यानि हते दलस्य मूलं तदधं शकशिं
जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्वलभागकानां कोट्येकोद्यंश
दलस्य चैवं ॥ ५ ॥

एवं त्रिपटुदूर्यजिनादिसंख्या अभीष्टजीवाः सधिया
विधेयाः । त्रिज्योत्पवृत्ते भगणाङ्किते वा ग्राह्या अभीष्टा
विगण्य जीवाः ॥ ६ ॥ •

अत्र त्रिज्योत्पवृत्ते भगणाङ्किते वेत्येतदन्त्यवृत्त
स्योत्तरार्धमादौ व्याख्यायते ज्योत्पत्तावभीष्टा त्रिज्या

कल्प्यते समाया भूमौ त्रिज्यामितागुलेन नृत्रेण वृत्तं
 विलिख्य दिग्द्वितं चक्रांशकैशङ्कितं कृत्वा तत्रैक
 स्मिन्नेकस्मिन्नुत्तचतुर्थांशे नवतिर्नवतिर्भागा भवन्ति
 ततो यावन्ति ज्यार्धानि कार्याणि तावद्भिर्विभागैरेकैकं
 वृत्तं चतुर्थांशं विभज्य तत्र चिन्हाणि कार्याणि तद्यथा
 यत्र चतुर्विंशतिजीवाः साध्यास्तत्र चतुर्विंशतिर्भवन्ति
 एवं द्वितीयचतुर्थांशेषु ततोदिक्चिन्हा दुभयतश्चिन्ह
 द्वयोपरि गतं सूत्रं ज्यारूपं भवति एवं चतुर्विंशतिर्ज्या
 भवन्ति तासामर्धानि ज्यार्धानि तत्प्रमाणान्यङ्गुलैर्मित्वा
 ग्राह्याणि ॥

अथादितोव्याख्यायते । याइष्टात्रिज्या स कर्णः
 कल्प्यः यामुजज्या स भुजस्तयोः कर्णभुजयोर्वर्गान्तर
 पदं कोटिः कोटिज्येत्ययः तत्र येभुजकोटिज्येते भुज
 कोट्यंशानां क्रमज्ये ज्ञातव्ये भुजज्या त्रिज्यातो याव
 द्विशोध्यते तावत्कोट्यंशानामुत्क्रमज्यावशिष्यते एवं
 कोटिज्योना त्रिज्याभुजांशानामुत्क्रमज्या स्यात् ।

अथोत्क्रमज्यास्थानन्दर्शयति तत्र पूर्वलिखिते वृत्ते
 चिन्हयोदुपरिगतं सूत्रं किलज्या तदुपरि तयोश्चिन्हयो
 र्मध्ये यद्दृत्तखण्डं तच्चार्धं धनुः चापमध्यस्य ज्यामध्यस्य
 च यदन्तरं बाणाकारं सोत्क्रमज्येतुच्यते त्रिभमोर्विका
 याइत्यग्रे सम्बन्धः एवं साधारण्येन ज्यात्तेत्रं दर्शयित्वा
 ऽथनिर्दिष्टांशानां गणितेन ज्यानयनं त्रिभमोर्विकाया

यद्वर्गार्धस्य मूलं सा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्या स्यात्
 तस्या यावत्कोटिज्या साध्यते तावत्तावत्येव भवति
 यतस्तत्र कोट्यंशा अपि पञ्चचत्वारिंशत् । अत्रोप
 पत्तिः त्रिज्या भुजस्त्रिज्या च कोटिः तद्वर्गयोगदं
 वृत्तान्तः समचतुरस्रस्य भुजः स्यात् सैव नवतिभा
 गानां ज्या तदर्थं ग्राह्यं अतोवर्गयोगस्य चतुर्थांशः
 कृतस्तदेव त्रिज्यावर्गार्धमतस्तन्मूलं शरवेदभागज्ये
 त्युपपन्नं । अथ त्रिंशद्भागानां ज्या त्रिज्यार्धमिता
 स्यात् तस्याः कोटिज्या षष्टिभागानां ज्या स्यात् अत्रो
 पपत्तिः वृत्तान्तः पातिसमषडस्रस्य भुजोव्यासार्धमितः
 स्यादिति प्रसिद्धं गणितेपि कथितं अतस्त्रिज्याद्वं त्रिंशत्
 भागज्येत्युपपन्नं अतः प्राग्बदुक्कमज्याषष्टिभागज्य
 योना त्रिज्या एकराशेरुत्कमज्या सा कोटिरूपिणी
 क्रमज्या भुजरूपिणी तदग्रयोर्निबद्धद्वत्रं तत्कर्णः
 तत्त्रिंशत्भागानां ज्यारूपं अतस्तदर्थं पञ्चदशभा
 गानां ज्यार्धमित्युपपन्नं एवं सर्वत्र तदर्थंशकशिंजि
 नीनामुपपत्तिर्ज्ञेया ।

अथ प्रकारान्तरेण तदार्धंशकशिंजिनीमाह त्रिज्यो
 क्तमज्यानिहतेरित्यादि । अस्योपपत्तिः तत्राद्याक्षरचिन्है
 र्बीजप्रकारेण कथ्यते तत्रोत्कमज्योना त्रिज्या किल
 कोटिज्या तस्या वर्गोयं उव । १ । उत्रिभा । १ । त्रि । १ ।
 अनेनोना त्रिज्याकृतिर्दोर्ज्याकृतिः स्यात् उव । १ ।
 उत्रिभा । १ । अयं क्रमज्यावर्गः उत्कमज्यावर्गयुतो

जातः उत्रिभा । २ । अस्य चतुर्थभागः । उत्रिभा । ३ ।
 अस्य मूलं याद्वा अतउक्तं विज्योत्क्रमज्यानिश्चते
 रित्यादि एवं तस्या अप्यन्यातदर्धांशकशिजिनीति एवं
 कोटिज्याया अपि यावद्भिमतखण्डानि स्युः तद्यथा
 यत्र चतुर्विंशति खण्डानि तत्र राशेर्ज्या ऽष्टमं ज्या
 खण्डं । ८ । तत्कोटिज्या षोडशं । १६ । शरवेद्भागज्या
 द्वादशं । १२ । अस्मात् खण्डत्रयात्कथितप्रकारेण चतु
 र्विंशतिखण्डान्युत्पद्यन्ते तत्राष्टमात्तदर्धांशकशिजिनी
 चतुर्यं । ४ । तत्कोटिज्याविंशं । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं
 । २ । द्वाविंशच्च । २२ । द्वितीयात्प्रथमं । १ । त्रयोविंशच्च
 २३ । एवं दशमचतुर्दशपञ्चमैकोनविंशसप्तमसप्तदशै
 कादशत्रयोदशानीत्यष्टमात् । १० । १४ । ५ । १९ । ७ ।
 १७ । ११ । १३ । अथ द्वादशात् पष्ठाष्टादशतृतीयैक
 विंशतवमपञ्चदशानि । ६ । १८ । ३ । २१ । ९ । १५ ।
 त्रिज्या चतुर्विंशमिति । २४ । अतोवशिष्टा ज्योत्पत्ति
 मये वक्ष्यामः । इदानीं स्पष्टीकरणेफलस्योपपत्तिमाह
 भ्रूमेर्मध्ये खलु भवल्लयस्यापि मध्यं यतः स्याद्यस्मिन्वृत्ते
 भ्रमति खचरो नास्य मध्यं कुमध्ये । भ्रूस्त्रोद्गटानच्च
 भवल्लये मध्यतुल्यं प्रपश्ये तत्कालात्तत्रैः क्रियत इह तद्दोः
 फलं मध्यखेटे ॥ ७ ॥

यदेतत् भपञ्जरेऽश्विन्यादीनां भानी चलयं तद्भ्रूमेः
 समन्ता त्सर्वत्र तुल्येन्तरे वर्तते यतस्तस्य मध्यं कुमध्ये
 अथ यस्मिन्वृत्ते ग्रहो भ्रमति तस्य मध्यं कुमध्येन तत्

भूमेः समन्तात्समानान्तरं नेत्यर्थः अतोभूस्थो द्रष्टा भव
लये मध्यमस्थाने ग्रहं न पश्यति किन्त्वन्यत्र पश्यति
तयोर्भवलये यदन्तरं तत् ग्रहस्य फलमित्यर्थादुक्तं
भवति । अतउक्तं तस्मात्तज्जैः क्रियत इह तद्दोः फलं
मध्यखेटइति एवमेकेनैव श्लोकेन संक्षेपाद्देयकसर्व
स्वमुक्तेदानीं किञ्चित्सविस्तरं क्वात्रान्प्रत्याह ।

पूर्वापरायतायान्तु भित्तावुत्तरपार्श्वके । दर्शयेत्किञ्च
बोधार्थं लिखित्वा क्खेदकं सुधीः ॥ ८ ॥

नाद्यापीदं सम्यगस्त्वाभि ज्ञायतइति शिष्यैरुक्ते आ
चार्य्याह पूर्वापरायतायामित्यादि स्पष्टार्थं ॥ इदानीं
कालविलम्बेन प्रतारणपरं वाक्यमिति ज्ञात्वा शिष्यैः पुनः
पृष्टः सन्नाह ।

दिव्यं ज्ञानमतीन्द्रियं यद्यपिभि व्रीह्णवसिष्ठादिभिः
पारम्यर्यवशाद्ग्रहस्यभवनीं नीतं प्रकाश्यं ततः । नैतद्देषि
कृतघ्नदुर्जनदुराचाराचिरावासिनांस्त्रादायुःसुकृतक्षयो
मुनिकृतां सीमामिमामुज्झतः ॥ ९ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं विलिख्य क्खेदकमाह ।

त्रिभज्यकासंमितकर्कटेन कक्षाख्यवृत्तं प्रथमं वि
लिख्य । तन्मध्यतो मध्यमखेटभुक्ति तिथ्यंशमानेन महीं
सुवृत्तां ॥ १० ॥

कक्षाख्यवृत्ते भगणाङ्किते च दत्वोच्चखेटौ क्रियतो

यरेखा । कुमध्यतुङ्गोपरिगाविधेया तिर्यक् ततोऽन्या
सुधिया कुमध्ये ॥ ११ ॥

उच्चोन्मुखीमन्त्यफलज्यकाच्च दत्वा कुमध्या द्विलिखे
त्तदग्रे । त्रिभज्ययैव प्रतिमण्डलाख्यं सैवोच्चरेखा
त्वपरा ऽत्र तिर्यक् ॥ १२ ॥

तुङ्गोर्ध्वरेखा खलु यत्र लग्ना तत्रोच्च मस्तिन्प्रति
मण्डलेपि । ततोविलोमं खलु तुङ्ग भागैर्मैपादिरस्मा
त्क्वचरोऽनुलोमं ॥ १३ ॥

देयस्तदुच्चान्तरमत्र केन्द्रं दोर्ज्योच्चरेखा खगयोश्च
मध्ये । तिर्यक्स्थरेखाखगयोस्तु कोटिः सोर्ध्वाधरावाङ्ग
गुणस्तुतिर्यक् ॥ १४ ॥

भित्तेरुत्तरपार्श्वे बिन्दुं कृत्वा तस्माद्दिन्दो स्त्रिज्या
मितेन कर्कटेन वृत्तं विलिखेत्तत्कक्षावृत्तं यस्य
ग्रहस्य द्वेद्यकं विलिख्यते तस्य मध्यमभुक्तिपञ्चदशां
शेन तस्मिन्नेव बिन्दौ यद्वृत्तं क्रियते सा भूः लम्ब
नावनतिदर्शनर्यामियं भूः अन्यथा बिन्दुरेवभूः क
ल्यते तत्कक्षावृत्तं चक्रांशै रङ्गं तत्रेष्टस्थाने मेपादिं
प्रकल्प्य तस्मान्मध्यमग्रहं उच्चं च दत्वा तदग्रयो
श्चिन्हे कार्ये भूम्युच्चयोरुपरि गता रेखा कार्यासोच्च
रेखा अथ भूमध्ये उच्चरेखाजनितमत्स्येन तिर्यग्रेखा
ऽन्याकार्या । अथ ग्रहस्यान्त्यफलज्यामितं सूत्रं भूमध्या
दुच्चरेखायां दत्वा तदग्रचिन्हात् त्रिज्यामितेनैव

कर्कटकेन यद्वृत्तं विलिख्यते तत्प्रतिमण्डलं तत्रापि
 सैवोच्चरेखा किन्तु तन्मध्ये न्या तिर्यग्रेखा कार्य्या प्रति
 मण्डलमपि चक्रांशै रङ्गं अथोच्चरेखा उपरिनीय
 माना यत्र लगति तत्र प्रतिमण्डलेषु च कल्प्यं । तस्मा
 दुच्चराशिभागान्विलोमतो गणयित्वा तद्द्वये मेषादिः
 कल्प्यः । ततोयत्तोलोमं देयः तत्र ग्रहोच्चगेरन्तरं
 केन्द्रं उच्चरेखाया स्तिर्यग्ग्रहगामिनी रेखा सा दीर्घ्या
 प्रतिमण्डलमध्ये या तिर्यग्रेखा तद्ग्रहयोरन्तरं कोटि
 ज्यासा किलोर्ध्वरूपा भवति । इदानीं फलानयन इति
 कर्तव्यतोपपत्तिमाह ॥

मध्यस्थरेखे किल वृत्तयोर्ये तदन्तरालेन्यफलस्य
 जीवा । तदूर्ध्वतः कोटिगुणो मृगादौ कर्क्यादिकेन्द्रे
 तदधोयतः स्यात् ॥ १५ ॥

अतस्तदैक्यान्तरमत्र कोटि दीर्घ्या भुजस्तत्कृति
 योगमूलं । कर्णः कुमध्यप्रतिमण्डलस्यखेटान्तरे स्पष्ट
 खगो हिदृश्यः ॥ १६ ॥

कक्षाख्यवृत्ते श्रुतिखत्रसक्ते फलं च मध्यस्फुटखेट
 मध्ये । मध्ये ग्रगे स्पष्टखगाट्टणं तत्पृष्ठस्थिते संक्रियते
 ततश्च ॥ १७ ॥

तयोः कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयो र्मध्यस्थेये तिर्यग्रेखे तयो
 रन्तरं सर्वत्रान्यफलज्यातुल्यमेव स्यात् अतोन्त्यफल
 ज्यायादुपरि प्रतिवृत्तस्य कोटिज्या मृगादौ केन्द्रे

भवति कर्ष्यादौ तु तद्धः अतः कोटिज्यान्त्यफलज्ययो
 र्योगवियोगौ कृतौ तथा कृते सति कक्षामध्यगतिर्य
 त्रेखाऽवधेः स्फुटा कोटि भवति कोटितलकुमध्ययो
 रन्तरं दीर्घा समुजः तत्कोटिवर्गैक्यपदं कर्ण इत्युप
 पन्नं। कर्णानाम ग्रहकुमध्ययोरन्तरसूत्रं तत्सूत्रं कक्षा
 मण्डले यत्र लग्नं तत्र स्फुटोग्रहः स्फुटमध्ययोरन्तरं
 फलं तच्च मध्यग्रहात् स्फुटे ग्रहेऽधिके धनमूने ऋणं
 क्रियत इत्युपपन्नं । एवं मन्दफलेन मन्दस्फुटः
 शीघ्रफलेन स्फुटः स्यात् ॥ इदानीं मन्दस्फुटं मध्यमं
 प्रकल्प्य शीघ्रफलं यत्साध्यते नदुपपत्तिमाह ॥

मधोहि मन्दप्रतिमण्डले खे मन्दस्फुटो द्राक् प्रति
 मण्डले च । भ्रमत्यत यच्चलकर्मणीह मन्दस्फुटो मध्य
 खगः प्रकल्प्यः ॥ १८ ॥

मन्दकर्मपूर्वकं शीघ्रकर्मत्येतत् स्पष्टार्थं इदानी
 मञ्चोपपत्तिमाह ॥

अमन् ग्रहः खे प्रतिमण्डले नृभिः स यत्र कक्षावलये
 विलोक्यते स्फुटोहि तत्रास्य फलोपपत्तये प्रकल्पितं
 तुङ्गमिहाद्यसूरिभिः ॥ १९ ॥

यः स्यात्प्रदेशः प्रतिमण्डलस्य दूरे भुव स्तस्य कृतोच्च
 संज्ञा । सोऽपि प्रदेशः चलतीति तस्मात्प्रकल्पिता तुङ्ग
 गतिर्गतिज्ञैः । २० ॥

उच्चाङ्गपङ्कान्तरितं च नीचं मध्यखनीचोच्चसमी

यदास्यात् । कक्षास्थमधोपरिकर्णसूत्र पातात् स्फुटो
मध्यसमस्तदानीं ॥ २१ ॥

उच्चदेशात्क्रमेण चलितस्य फलप्रवृत्ति ईश्यते अत
स्तुङ्गं कल्पितं शेषं स्पष्टं मध्यगतिवासनायां च सविस्तर
मुक्तं इदानीमन्यदाह

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्थान्निकटे
धरित्वाः । अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानोस्तथा
सन्नसुदूरवर्ती ॥ २२ ॥ स्पष्टं ॥

इदानीमन्यदक्तुं प्रकारान्तरमाह ।

उक्तामयैषा प्रतिवृत्तभङ्गा युक्तिः पृथक् औत्तरसं
भ्रमार्थं । स्पष्टीकृते स्तां पुनरन्यथाहं नीचोच्चवृत्तस्य
च वक्षि भङ्गा ॥ २३ ॥

इह किल स्पष्टीकरणयुक्तिः प्रतिवृत्तभङ्गा मयोक्ता
अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्गा वक्षि इदानीं तां भङ्गि
माह ।

कक्षास्थमध्यग्रहचिन्हतोऽथ वृत्तं लिखेदं त्यफलज्यया
तत् । नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगो
परिस्थां ॥ २४ ॥

कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिहप्रकल्प्यं ।
नीचं तथासन्नतरेयतिर्यङ् नीचोच्चमध्ये रचयेच्च
रेखां ॥ २५ ॥

नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्किते ऽस्मिन्मान्देविलोमं निज

केन्द्रगत्या । शैघ्येऽनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्य
दुचरोच्चि यस्मात् ॥ २६ ॥

अतोयथोक्तं मृदुशीघ्रकेन्द्रं देयं निजोच्चात् दुचरस्त
दग्ने । दोर्ज्याच्चरेखावधिखेटतः स्यात्तिर्यक्स्थरेखा
वधिकोटिजीवा ॥ २७ ॥

प्राप्तवत्कलावृत्तं चक्रांशकितं कृत्वा तत्र मध्यग्रश्च
च दत्त्वा ग्रहचिह्नैस्त्यफलज्याप्रमाणे नान्यद्वृत्तं लिखेत्
तन्नीचोच्चवृत्तसंज्ञं । अथ भूमध्यात्ग्रहोपरिगता रेखा
किञ्चिद्दीर्घा कार्य्या सान्नोच्चरेखा नीचोच्चवृत्ते भूमे
दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यं आसन्ने रेखायुते
नीचं नीचोच्चचिन्हाभ्यां मत्स्यमुप्राद्य तिर्यग्रेखामध्ये
कार्य्या तस्मिन्वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रश्चो
भ्रमति मान्देविलोमं शैघ्येऽनुलोमं अतः कारणान्मन्द
केन्द्रमुच्चादिलोमं देयं शीघ्रकेन्द्रमनुलोमं तदग्ने ग्रहः
अत्रापि ग्रहोच्चरेखान्तरे दोर्ज्या ग्रहतिर्यग्रेखयोरन्त
रेकोटिज्या इदानीं कर्णानयनं फलञ्चाह ।

ये केन्द्रदोःकोटिफले कृते ते नीचोच्चवृत्ते भुजकोटि
जीवे । त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलं मृगादौ कर्षादिकेन्द्रे
तदधो यतः स्यात् ॥ २८ ॥

अतस्तदैक्यान्तरमत्रकोटि दोर्दोः फलं भूग्रहमध्य
सूत्रं । कर्णोऽथमध्यग्रहकर्णमध्ये फलं धनणं तदिचोक्त
वच्च ॥ २९ ॥

पूर्वाद्धं सुगमं कक्षावृत्ते व्यासार्द्धं किलत्रिज्या त्रिज्या
 आदुपरिकोटिफलं यतो मृगादौ केन्द्रे भवति कर्क्या
 दौ तु तदधः अतस्तदैक्यान्तरं स्पष्टाकोटिः तस्मिन्
 व्यसे भुजफलमेववाजः भूग्रहान्तरं कर्णः दौःकोटिवर्गै
 क्यपदमिति प्रसिद्धं अत्रापि प्राग्बत्कक्षावृत्ते कर्णसूत्र
 सक्ते स्फुटोग्रहः स्फुटमध्ययोरन्तरं फलमित्यादि ।
 इति नीचोच्चवृत्तभङ्गिः । अथमिअभङ्गिमाह ॥

मन्दोच्चतोये प्रतिमण्डले प्राक् ग्रहोनुलोमं निज
 केन्द्रगत्या । शीघ्रादिलोमं भ्रमतीव भाति विलम्बितः
 पृष्ठत एव यस्मात् ॥ ३० ॥

नीचोच्चवृत्ते पुनरन्यथाते तस्यानुलोमप्रतिलोम
 याने । एका गतिः सा प्रतिभानमन्यत्प्राज्ञैः फलार्थं
 प्रविकल्पितं तत् ॥ ३१ ॥

भङ्गिद्वयं चेत्लिखितं विमिश्रं वृत्तद्वये प्यत्र यथोक्त
 दत्तः । नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे भवत्यवश्यंद्युचरस्त
 दानीं ॥ ३२ ॥

यथा भवेत्तैलिकयन्त्रमध्ये काष्ठभ्रमोगो भ्रमतो
 विलोमः । नीचोच्चवृत्तभ्रमणं तथान्यत्स्याद्गृहोपि
 प्रतिमण्डलेन ॥ ३३ ॥

ग्रहः पूर्वगत्या प्रतिमण्डलेनैव भ्रमति यदेतन्नीचो
 च्वृत्तं तत्प्राज्ञैर्गणकैः फलार्थं कल्पितं तत्र प्रति
 मण्डलगतेर्विलोमं ग्रहो गच्छन्निव प्रतिभाति कथं

तत्र विलोमगतिः प्रतिभाति तत्र दृष्टान्तः यथा तैलिकयन्त्रमध्ये तिलपीडनार्थसूर्ध्वकाष्ठं प्रक्षिप्यते तस्य यथा गोभ्रमाद्विपरीतो भ्रमः तत्र गौः किलापसव्यं भ्रमति तदूर्ध्वकाष्ठं तथा भ्राम्यमाणमपि स्वाङ्गेन सव्यं भ्रममुत्पादयति एवं नीचेच्चवृत्ते भ्रमणं विपरीतमिव प्रतिभाति शेषं स्पष्टं । इति मिश्रमङ्गलः । इदानीं मन्दशीघ्रकर्मादयेन स्फुटत्वे कारणमाह ।

मध्यगत्या स्वकचाराख्यवृत्ते व्रजेन्मन्दनीचेच्चवृत्तस्य मध्यं यतः । तद्वृत्तौ शीघ्रनीचेच्चमध्यं तथा शीघ्रनीचेच्चवृत्ते स्फुटः खेचरः ॥ ३४ ॥

शीघ्रनीचेच्चवृत्तस्य मध्यस्थितिं ज्ञातुमादौ कृतं कर्माण्डन्ततः । खेटबोधाय शैथ्मिथः संश्रितेमान्दशैथ्ये चित्तेनासकृत् साधिते ॥ ३५ ॥

नीचेच्चवृत्तभङ्गिपर्यालोचनयैवं परिणमतीति स्पष्टार्थः । इदानीं मन्दकर्माणि कर्णः किंन कृत इत्याशङ्कोत्तरमाह ।

स्वल्पान्तरत्वान्मृदुकर्माणीह कर्णः कृतोनेति वदन्ति केचित् । त्रिज्योद्भूतः कर्णगुणः कृतोपि कर्णे स्फुटः स्वात्यरिधिर्यतोत्र ॥ ३६ ॥

तेनाद्यतुल्यं फलमेति तस्मात्कर्णः कृतोनेति च केचिदूचुः । नाशङ्कनीयं न चलेकिमित्थं यतो विचित्रा फलवासनात्र ॥ ३७ ॥

इह कर्णेन यत्फलमानीयते तदेव समीचीनं यन्मन्द
 कर्मणि कर्णा न कृत स्तत् स्वल्पान्तरत्वात् मन्दफलानि
 हि स्वल्पानि भवन्ति तदन्तरं चातिस्वल्पमिति केषा
 च्चित्पक्षः ब्रह्मगुप्तेन कारणमाह त्रिज्याभक्तः परिधिः
 कर्ण गुणइत्यादिमन्दकर्मणि मन्दकर्णतुल्येन व्यासा
 र्धेन यदुत्तमुत्पद्यते तत्कक्षामण्डलं तेन ग्रहो गच्छति
 यो मन्दपरिधिः पाठपठितः स त्रिज्यापरिणतः अतो
 सौ कर्णव्यासार्धे परिणाम्यते ततो नुपातः यदि त्रिज्या
 वृत्तेऽयं परिधिस्तदा कर्णवृत्ते क इति अत्र परिधेः
 कर्णागुणस्त्रिज्याहर एवं स्फुटपरिधिस्तेन दोर्ज्यागुण्या
 भागैर्भाज्या । ३६० । ततस्त्रिज्यया गुण्या कर्णेन भाज्या
 एवं सति त्रिज्यातुल्ययोः कर्णतुल्ययोश्च गुणहरयो
 सुल्यत्वान्नाशे कृते पूर्वफलतुल्यमेव फलमागच्छतीति
 ब्रह्मगुप्तमतं । अथ यद्येवं परिधेः कर्णेन स्फुटत्वं तर्हि
 किं शीघ्रकर्मणि न कृतमित्याशङ्क्य चतुर्वेद आह ।
 ब्रह्मगुप्तेनान्येषां प्रतारणपरमिदमुक्तमिति तदसत्
 चले कर्मणीत्यं किं न कृतमिति नाशङ्कनीयं यतः फल
 वासना विचित्रा शुक्रस्यान्यथा परिधेः स्फुटत्वं भौम
 स्यान्वया तथा किं न बुधादीनामिति नाशङ्क्यं अतो
 ब्रह्मोक्तिरत्र सुन्दरा इदानीं नतकर्मवासनामाह ।

प्राक्पश्चात्प्रतिमण्डलस्य खचरं द्रष्टाकुमध्यस्थितः
 कक्षार्थां खलु यत्र पश्यति नतं नोतत्र भूपृष्ठगः । मध्या
 न्हे तु कुमध्यपृष्ठगनरौ तुल्यं यतः पश्यत स्तेनोक्तं

नतकर्मलम्बनविधौ या युक्तिरत्रापि सा ॥ ३८ ॥ स्पष्ट ॥

-इदानीं गतिफलाभावस्थानमाह ।

कक्षामध्यगतिर्यत्रेखाप्रतिवृत्तसम्पाते । मध्येवगतिः
स्पष्टा परं फलं तत्र खेटस्य ॥ ३९ ॥

कक्षावृत्तमध्ये या तिर्यक्रेखा तस्याः प्रतिवृत्तस्य
चयः सम्पातस्तत्र मध्येवगतिः स्पष्टा गतिफला
भावात् किञ्च तत्र ग्रहस्य परमं फलं स्यात् यत्र
ग्रहस्य परमं फलं तत्रैव गतिफलाभावे न भवितव्यं
यतः अद्यतनश्चस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः फलयोरन्तरं
गति फलं ग्रहस्य गतेर्वा फलाभावस्थानमेव धनर्ण
सन्धिः यत्पुनर्लक्षोक्तं मध्येव गतिः स्पष्टा वृत्तद्वययोग
गेद्युचरद्गति तदसत् नहि वृत्तद्वययोगे ग्रहस्य परमं
फलं । इदानीं ग्रहस्य वक्रत्वं क्सेद्यके यथाशीघ्रं दृश्यते
तदर्थमाह ।

वंशोद्गवाभिः प्रतिमण्डलाद्यं कृत्वा शलाकाभि र्दि
यथोक्तं । प्रचाल्य तुङ्गं खचरं च गत्या वक्रादिसर्व
खलु दर्शयेद्वाक् ॥ ४० ॥

वंशशलाकाभि श्केद्यकं कृत्वा तत्राद्यतनस्फुटग्रह
स्थानं चिन्हयित्वा द्वितीयदिने उच्चं ग्रहं च उच्चव
शान्नेषादिच्च प्रकल्पान्यत्स्फुटग्रहस्थानं चिन्हं
तत्पूर्वचिन्हात् यदि पृष्ठगतं तदा वक्रा गति र्ज्ञेया ।
इदानीं केन्द्रसंज्ञास्फुटकक्षाच्चाह ।

वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तं केन्द्रं यद्येष्टान्तर
मुच्यतेतः । यतोन्तरे तावतितुङ्गदेशात्रीचेच्चवृत्तस्य
सदैव केन्द्रं ॥ ४१ ॥

यच्चस्य कक्षाचलकर्णनिष्ठी स्फुटाभवेद्वासदलेन
भक्ता । तद्वासखण्डान्तरितः कुमध्यात्स भ्राम्यते चि
प्रवहानिलेन ॥ ४२ ॥

श्लोकद्वयमपि स्पष्टं । इदानीं भुजान्तरकर्मापपत्तिमाह ।
मध्यमार्कोदयात्प्राक्स्फुटार्कोदयः स्यादृण्ये तत्फले
खे यतो नन्तरं । तेन भास्वत्फलोत्थासु जातं क्षयः स्फुल्लं
युक्तियुक्तं निरुक्तं यद्दे ॥ ४३ ॥ स्पष्टं ॥

स्फुटगतौ व्याख्यातश्च । इदानीं क्क्षेद्यकोपसंचारेण
गणकप्रज्ञां वर्णयन्नाह ।

ये दर्भगर्भाग्रधियोत्र तेषां स्याक्क्षेद्यकार्यः परमाणु
रूपः । येन्ये जडाः कुण्ठधियश्च तेषां स्यादिन्द्रवज्राहत
पक्षतुल्यः ॥ ४४ ॥

इन्द्रवज्राहतपक्षः पर्वतस्तत्तुल्यश्क्क्षेद्यकार्यो जडानी
इन्द्रवज्राक्कन्दश्च सूचितं शेषं स्पष्टं ।

इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुनश्रीभास्कराचार्यविर
चिते सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये वासुनाभाष्ये
मिताक्षरे क्क्षेद्यकाधिकारः ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । २४० । इदानीं गोलबन्धाधि
कारमाह ।

सुसरलवंशशलाकावलयेः श्लत्तैः सचक्रभागाद्देः ।
रचयद्गोलं गोले शिष्ये चानेल्पनैपुणो गणकः ॥ १ ॥ स्पष्टं ॥

अथ गोलबन्धमाह ।

कृत्वा दौ ध्रुवयष्टिमिष्टतरुजाष्टज्वीं सुवृत्तां नभो
यष्टीमध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं वह्निः ।
वभ्रीयात्कशिसौम्यशुक्रतपना रेज्यार्किभानां दृढान्
गोलांस्तत्परितः श्लथौ च नल्लिकासंस्थौ खड्गगोल
कौ ॥ २ ॥

आदौ सारदाहमयीं यष्टिं कृत्वा तदर्धस्थाने तत्र
प्रोतां पृथ्वीं सूक्ष्मां शिथिलां च विधाय तस्या वह्नि
शुद्धादीनां गोलान् यष्ट्या सह दृढान् वभ्रीयात् तेषां
वह्नि नल्लिकासंस्थौ खड्गगोलकौ इति साधारण्ये
नोक्तां । इदानीं सविशेषमाह ।

पूर्वापरं विरचयेत्सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विद्धि
शोर्वलयद्वयं च । ऊर्ध्वाधएव मिह वृत्तचतुष्कमेतदा
वेष्ट्य तिर्यगपरं क्षितिजं तदर्धे ॥ ३ ॥

एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयं च
इदं वृत्तचतुष्टयं ऊर्ध्वाधोहृपमात्रेष्ट्य तदर्धे वृत्तं
क्षितिजाख्यं निवेशयेत् अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षिति
जादुपरि पलाशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यं दक्षिण
क्षितिजादधोन्यत् । इदानीमुक्त्वण्डलमाह ।

पूर्वापरक्षितिजसङ्गमयोर्विलम्बं याम्ये ध्रुवे पल

सवैः क्षितिजादधस्थे । सौम्ये कुजादुपरितोत्सलत्रै ध्रुवे
तदुन्मण्डलं दिननिशोः स्यवृद्धिकारि ॥ ४ ॥

समवृत्तक्षितिजयो र्यौ पूर्वापरौ सज्यातौ तयो ध्रुव
चिन्हयो च सत्तां यन्निवध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञं दिन
रात्र्योर्बृद्धिचयौ तदग्नेन भवतः इदानीं विद्युन्म
ण्डलमाह ।

पूर्वापरस्वस्तिकयो र्विलग्नं खस्त्रिकाहक्षिणतो
त्तभागेः । अधश्च तैरुत्तरतोद्धितञ्च षष्ठ्यात्र नाडी
बलयं विदधात् ॥ ५ ॥

तयोरेव पूर्वापरसज्यातयो र्विलग्नं तथा याम्योत्तर
वृत्ते खस्त्रिकाहक्षिणतः अधः स्वस्तिकादुत्तरतोक्षां
शान्तरे यद्वृत्तं निवध्यते तद्विषुवद्भुक्तं इदानीं दृङ्मण्ड
लमाह ।

ऊर्ध्वाधरस्वस्तिककीलयुगे प्रोतं श्लथं दृग्वलयं
तदन्तः । कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छ
ति यत्र यत्र ॥ ६ ॥

खस्त्रिके चाधः स्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा
तयोः प्रोतं श्लथं दृग्वलयं कार्यं तत्तु पूर्ववृत्तेभ्यः
किञ्चिन्नूनं कार्यं यथा खगोलान्तर्भ्रमति यद्येकएव
ग्रहस्तदैकमेव दृङ्मण्डलं यो यो ग्रहो यत्र यत्र
वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परिभ्राम्य विन्ध्यस्य दृग्ज्या
शंकादिकं दर्शनीयं अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्म

खण्डलानि रचयेत् तत्राष्टमं विविभलग्रस्य तच्च दक्षिण
मण्डलं अथ विशेषमाह ।

ज्ञेयं तद्देवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्मारचये
त्तथाष्टौ । इक्ष्णुण्डलं विविभलग्रकस्य दक्षिणवृत्ताख्य
मिदं वदन्ति ॥ ९ ॥

व्याख्यातमेवेदं इदानीमेवं खगोलमुक्त्वा दृग्गोलमाह

बध्वाखगोले नलिकाद्वयं च भ्रुवद्वये तन्नलिकास्य
मेव । बहिःखगोलाद्विदधोत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु
वक्ष्यमाणं ॥ ८ ॥

भगोलवृत्तैः सञ्चितः खगोला दृग्गोलसंज्ञोपमम
ण्डलाद्यैः । द्विगोलजातं खलु दृग्गतेत्र क्षेत्रं हि दृग्गोल
मतेो वदन्ति ॥ ९ ॥

तस्मिन्खगोले भ्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बध्वा तन्नलि
काधारमेव खगोलाद्वहिरङ्गलत्रयान्तरे दृग्गोलं
रचयेत् कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः
क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः कथ
मस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह द्विगोलजातमित्यादि
यतोऽग्राकुञ्जासमशंकायत्तत्रेण द्विगोलजातानि
भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैस्तान्युत्पाद्यन्ते भिन्न
गोलबन्धे 'सम्यङ् नोपलक्ष्यन्त इति दृग्गोलः कृतः ।
इति खगोलदृग्गोलबन्धौ । इदानीं भगोलबन्धमाह ।
याम्योत्तरलिनिजवस्तुदृढं विदध्यादाधारवृत्तं सुगलं

ध्रुवयष्टिवह्नं । पश्च्यङ्गमत्र सममण्डलवत्तृतीयं नाद्या
इयं च विषुवदलयं तदेव ॥ १० ॥

यथा खगोले क्षितिर्जं याम्योत्तरं च तदाकारम
परमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत्तृतीयं
सममण्डलाकारं घटीपथ्या चाङ्कितं कार्यं तत्राडी
वृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह ।

क्रान्तिवृत्तं विधेयं ग्रहाङ्कं भ्रमत्यत्र भानुश्चभार्धे
कुभाभानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेप
पाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत् ॥ ११ ॥

अथान्यत्तत्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेपादिं प्रकल्प्य
द्वादशराशयोक्त्वाः तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञं तस्मिन्वृत्ते रवि
भ्रमति तथारवे भार्धात्तरे भूभाच तथा तत्र क्रान्ति
पातो मेपादे विलोमं भ्रमति तथा ग्रहाणां विक्षेप
पातः प्रस्फुटाः विलोमं भ्रमन्ति अतः क्रान्तिपाता
दीनां स्थानानि तत्राङ्कानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
निवेशनमाह ।

क्रान्तिपाते च पाताङ्गषट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं
विदध्यादिदं पाततः प्राक्त्रिभे सिद्धभागै रुद्रगदक्षिणे
तैश्च भागैर्विभागेपरे ॥ १२ ॥

क्रान्तिपातचिन्हात् पङ्केत्तरेन्यच्चिन्हं कार्यं ते चिन्हे
नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिन्हादयत स्त्रिभेन्तरे
नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्या उत्तरतो यथा भवति

स्थमेव दर्शनीयं अथ वाऽत्र भगोले यदपमंडलं तस्या
धोधस्तनिवहैः स्रत्राधारैर्बध्वा शनैश्चरादीनां कक्षा
दर्शनीयाः एवं विधं भगोलं यष्ट्यान्दृढं बध्वा यष्ट्य
ग्रयोः प्रान्ते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा
भगोलभ्रमणं दर्शयेत् ।

इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुतश्रीभास्कराचार्यविरचिते
सिद्धान्तशिरोमणौ गोलभाष्ये गोलबन्धाधिकारः समाप्तः ।
अत्रग्रन्थसंख्या । १८० । अथत्रिप्रश्नवासना । तत्रा
दौ चरस्थानमाह ।

उन्नंडलक्ष्मावलयान्तराले दुरात्रवृत्ते चरखंडका
लः । तज्यात्र कुज्याचरशिञ्जिनीस्याद्यासार्धवृत्ते परि
णामिता सा ॥ १ ॥

क्षितिजोन्नंडलयोर्मध्ये ऽहोरात्रवृत्ते यावान्कालः स
चरखंडकालः तत्रोन्नंडलादुभयतश्चरतुल्येन्तरेचिन्हे
कृत्वा तयोर्निवहस्रत्रस्याहं कुज्यासैव त्रिज्यावृत्त
परिणता सती चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्नेष्याख्यातं ।
इदानीं लङ्कासदेशाकौदययोरन्तरं चरकालमाह ।

निरक्षदेशे क्षितिजास्थवृत्तमुन्नंडलं तज्जगुरन्यदेशे ।
खे खे कुजेर्कस्य समुद्रमोक्षाच्चराईमर्कोदययोस्तुमध्ये
॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥

इदानीं चरफलस्य धनर्णवासनामाह ।

आदौ सदेशेथ निरक्षदेशे सूर्योदयोन्नस्तमयोऽन्य

थातः। ऋणं ग्रहे ऽस्मादुदये स्वमस्तेफलं चरोत्यं रविसौ
म्यगोले । ३ ॥

याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मंडलं स्वक्षितिजा
दधस्तात् । नाद्याङ्गयादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावु
त्तरयाम्यगोलौ ॥ ४ ॥ सुगमं ।

पूर्वं व्याख्यातं च । इदानीं दिननिशोर्लघुत्व महत्वे
हेतुमाह ।

अतश्च सौम्ये दिवसोमहान्-स्याद्रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च
याम्ये । दुरात्रवृत्ते क्षितिजादधस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिन
मानमूर्ध्वं ॥ ५ ॥

सदासमत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मंडलं तत्रकुजाद्यतो
न्यत् क्षितिजादुपरिस्थे ऽहोरात्रवृत्तखंडे यावात्काल
स्तावान् दिवसः यावात्सदधस्थे तावती रात्रिरिति
सुगमं इदानींविशेषमाह ।

पट्पष्टिभागाभ्याधिक्याः पलांशा यत्राय तत्रास्य
परो विशेषः ॥ ६ ॥

लंबाधिकाक्रान्तिरुदक्चयावत्तावहिनं सन्ततमेव
तत्र । यावच्च याम्यासततं तमिस्वा ततश्च मेरौ सततं
समार्धं ॥ ७ ॥

यत्र देशे पट्पष्टे । ६६ । रधिकाः पलांशास्तत्रायं
विशेषः अर्कस्योत्तराक्रान्तिर्यावत्कालं लंबाधिका भवति
तावत्कालं सन्ततं दिनमेव याम्याक्रान्तिर्यावत् तावत्स

अतिदूरत्वादाप्रलयं रविं पश्यति दिनात्ते रव्या
दीनुपसंहृत्य शेत इत्यर्थः इदानीमुदयवासनामाह ।

यो हि प्रदेशोपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितोयात्युदय
तथास्ते । सोऽप्येन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थो नल्पेन सोऽस्मादु
दया न तुल्याः ॥ १६ ॥

य उद्गमे याम्यनतामृगाद्याः स्वस्वापमेनापिनिरक्ष
देशे । याम्याक्षतस्तेऽतिनतत्वमाप्ता उद्यन्तिकालेन
ततोल्पकेन ॥ १७ ॥

कर्कादयः सौम्यनताहि येऽत्र ते यान्ति याम्याक्ष
वशाद्दुर्लभं । कालेन तस्माद्दुर्लभोदयं ते तदन्तरे स्वच्च
रखण्डमेव ॥ १८ ॥

विषुवदक्षेरात्रवृत्तानि लङ्काया समपश्चिमगानि
राशिवलयं तु मकरादौ परमक्रान्त्या विषुवन्मण्डला
दक्षिणतो मियुनान्त उत्तरतो लग्नमतस्तिरस्त्रीनं तत्रा
पि मेघः स्वक्रान्त्या महत्या तिरस्त्रीन उदेति अतोऽल्प
कालोदयः वृषभस्तदल्पयात सस्मात्किञ्चिदधिककालः
मियुनस्तदल्पयातस्तदधिककालः एवं निरक्षेपिनसमा
उदयाः । अथ ये मकरादयो याम्येनतास्ते याम्याक्षव
शात् अतिनता उद्गच्छन्ति स्वदेशे तोऽल्पकालोदयाः ये
तु कर्कादयः स्वस्वक्रान्त्या सौम्येनतास्ते याम्याक्षवशा
द्दुर्लभं गता उद्यन्ति अतस्तिरकालोदयाः लङ्कास्वदे
शोदययोरन्तरान्ते स्वच्चरखण्डमेव भवति यतस्तस्त्विति

जयोरन्तराले चरं । अथ चरखण्डै ह्यनाधिकत्वं गोल
भ्रमणोपरि यथा प्रतीयते तथाह ।

भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यति निर
क्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्नि
मिताभिरेव ॥ १९ ॥

मेपादे मियुनातो नाडीभि स्तिथिमिताभि रुद्धृत्ते ।
लगति कुजे तदघःस्ये प्रथमं ताभि श्वरोनाभिः ॥ २० ॥

कन्याताद्वनुर्पोतस्तिथिमितनाडीभि रुद्धलये । लगति
कुजे चोर्ध्वस्ये पश्चात्ताभिश्चराढ्याभिः ॥ २१ ॥

तद्रहितत्रिंशद्भिः कन्यातो वाङ्मपातोवा । चरखण्डै
ह्यनाढ्या स्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः ॥ २२ ॥

क्षितिजे जादिं कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वं । उक्त
मनुक्तं चान्यत् शिष्याणां बोधजननार्थं ॥ २३ ॥

उद्यवासनास्फुटगत्यध्याये कथितैव इह तु मेपा
दिं क्षितिजे कृत्वा गोलं भ्रमयन् क्रमेण यदुक्तं वक्ष्य
माणं च सर्वं दर्शयेत् तत्र सर्वं दृश्यत इत्यर्थः । अथा
स्तमयानाह ।

योभ्युदेति समयेन येन तत्सप्तमोस्तमुपयाति तेन च ।
राशिर्ह्रस्वमपमण्डलं कुजादर्धमेवसत्तयतः स्थितं ॥ २४ ॥

यो राशि र्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमोस्तं
याति ये मेपादीनामुदया स्ते तुलादीनामस्तमयाः
ये तुलादीनामुदया स्ते मेपादीनामस्तमया इत्यर्थः

यतः अपमवृत्तं क्षितिजादुपरि अर्धमेव भवति अर्धम
धश्च अतो राश्यारुदयमस्तमयश्च गङ्गतोस्तुल्यकालता
उपपद्यते इदानीं विशेषमाह ।

यत्रलंबजलवाजिनो । २४ । नकास्तत्र नोदयचराद्य
मुक्तवत् । नान्यसंस्थिततयान्यथोदितं येन नैपविषयो
नृगोचरः ॥ २५ ॥

यस्मिन्देसे षट्पष्टि । ६६ । भागाधिकः पलस्तत्र केचन
राशयः सदादयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्रांता
दुङ्गर्हन्ति अत स्तत्र यथा कथिता स्तथा उदयान
भवन्ति यावत्सदादितो रवि स्तावद्दोरात्रवृत्तं क्षिति
जं न स्पृशति अदोरात्रवृत्ते क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं
हि चरं अत स्तत्र कुज्याग्राचरज्यादिकमसत् शेषं
स्पष्टं इदानीं लग्नशब्दव्युत्पत्त्या उदयास्तमध्यलग्न
स्थानान्याह ।

यत्रलग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमिहलग्नमुच्यते ।
प्राचिपश्चिमकुजे ऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे
। २६ । स्पष्टार्थः । -

अथ लग्नार्थमर्कस्थ तात्कालिकीकरणवासनामाह ।
लग्नार्थं मिष्टघटिका . यदि सावना स्ता स्तात्कालि
कार्ककरणेन भवेयुरार्क्यः । आर्क्योदया हि सदृशीभ्य
इहापनेया स्तात्कालिकत्वमथनक्रियते यदार्क्यः ॥ २७ ॥

ननु लग्नकरणार्थं या इष्टघटिका स्ताः सावना उत

नाक्षत्राः यदि सावना स्तुर्हि नाक्षत्रा उदयाः कथं
 विसृष्टा स्ताभ्यो विशोद्धाः अत स्ताभिर्नाक्षत्राभि
 र्भवितव्यं तथा भोग्यकालसाधनार्थमर्कस्तात्कालिकः
 किं कृतः यत उदयावधि रिष्टघटिका स्तार्कोदया
 नन्तरमेव राशेर्भोग्याशाः क्रमेणोद्गच्छन्ति अत औद्
 यिकार्कस्य भोग्यं गृहीतुं युज्यते न तात्कालिकस्य
 तथा प्रतीत्यर्थं मुदाक्षरणं यत्र किल पञ्चाङ्गुला । ५ ।
 विपुवती तत्र मेपादिगोऽर्के स्फुटमहोरात्रं चतुश्चत्वारिं
 शदसुभिरधिकः पष्टिघटिकाः । ६० । ७ । २ । अथ उद
 यानन्तरमहोरात्रसमे काले । ६० । ७ । २ । यावत्ता
 त्कालिकार्कान्नग्नं साध्यते तावदर्काधिकं स्यान्नसमं
 यावदौदयिकार्कात्क्रियते तावत्सममेव अतोन्वयव्यति
 रेकाभ्यां प्रतीते र्यक्तित शार्कतात्कालिकीकरणमयुक्त
 मिव प्रतिभाति सत्यं अतएवोक्तं लग्नार्थमिष्टघटिका
 इत्यादि अत्र इष्टघटिकाः सावना स्तावदाचार्यै रङ्गी
 कृता स्तासां नाक्षत्रत्वं कर्तव्यं तच्चैवं यथा प्रागुक्त
 साहोरात्रसंबन्धिन्यो या गतिकला स्ताः सौदयासुभिः
 सङ्गुण्य राशिकलाभिर्विभज्य फलासुभि रधिकाः साव
 नतुल्या नाक्षत्राः पष्टि । ६० । घटिकाः अहोरात्रवृत्ते
 नाक्षत्राः स्युः एवमिष्टघटीसंबन्धिन्यो या गतिकला स्ताः
 सौदयासुभिः सङ्गुण्य राशिकलाभिर्विभज्य फलासव
 स्तासु इष्टघटिकासु सावनासु प्रक्षेप्याः एवं नाक्षत्राः
 स्युः तत औदयिकार्कस्य भोग्यासवः शोद्धाः एवं सत्या

चार्थेण लाघवार्थमिष्टघटीसंबन्धिन्यो गतिकला अक
 प्रक्षिप्ताः ततो ये भोग्या भव स्त औदयिकार्कभोग्यासुभ्यो
 न्यूनाजातास्ते यावदिष्टघटिकाभ्यः शोध्धंते तावत्ता इष्ट
 घटीसंबन्धिगतिकलासुभि रधिकाः कृताः स्युः एवं ता
 सां सावनानां नाक्षत्रीकरणार्थमर्कस्य तात्कालिकी
 करणमुपपन्नं ननु यद्येवं तर्हि किं सावना अङ्गीकृत्य
 नाक्षत्रीकरणप्रयासेन किमु नाक्षत्रा एव नाङ्गीकृताः
 सत्यंतदप्युच्यते अत्रत्रिप्रश्नेकायार्थं ग्रहाणां स्वस्वसाव
 नमेवोदितं ग्राह्यं तद्यथा इष्टकाले स्वाहोरात्रवृत्ते यत्र
 ग्रहः स्थितः यत्र च क्षितिजसंग स्तयोरन्तरे यावंतो
 घटीविभागा स्तावत्यः सावनानाद्य स्ताहि क्षेत्रविभा
 गात्मिकाः अथ च उदयकाले यत्र स्थितो ग्रहश्चासी
 तत्कुजमध्ये यावन्त्यस्तावन्त्यो नाक्षत्रा स्तासु काल
 विभागात्मिकाः यथापौर्णमासीकरणे चन्द्रस्य असकृ
 द्विधिनेदिता नाडिका स्ताश्चायार्थं नयुज्यंते यत्तु
 कैश्चित् कायार्थमप्यसकृद्विधिना आनीता स्तदसत्
 अतएव वक्ष्यति चन्द्रप्रभार्थमसकृद्विधिनेदितं यत्कै
 श्चित्कृतं खलु न सत्तदसावनत्वात् जानाति योन
 निपुणं गणितं च गोलं तस्यात्रतन्त्रकरणव्यसनं वृथा
 तदिति कायाक्षेत्रात्मकत्वात्सावनाभि रेव साध्या अय
 मर्थ स्त्रिप्रश्नेव्याख्यात एव एतत्सावनघटिकाप्रसङ्गा
 क्षयार्थमपि सावना अङ्गीकृता इत्यर्थः इदानीं देश
 विशेषेण राशीन् सदोदिताननुदितां साह ।

व्यंशयुद्धवरसाः । १९ । पलाशका यत्र तत्र विषये
कदाचन । दृश्यते न मकरो नकार्मुकं किञ्च कर्कमि
थुनौ सदोदितौ ॥ १८ ॥

यत्र सांघ्रिगजवाजिसंमिता । १६ । स्तत्र वृश्चिकचतु
ष्टयं न च । दृश्यतेथवृषभाच्चतुष्टयं सर्वदा समुदितं च
लक्ष्यते ॥ १९ ॥

यत्र तेथ नवतिः । १० । पलाशका स्तत्र काञ्चन
गिरौ कदाचन । दृश्यते न भद्रं तुलादिकं सर्वदा
समुदितं क्रियादिकं ॥ ३० ॥

अयमर्थं स्त्रिप्रश्ने लंबाधिकाक्रान्तिरुदक्च यावत्ता
वहिनंसन्ततमेव तत्रेत्यादिना सम्यक्कथित इव
यत्र वृश्चिकान्तक्रान्तितुल्यो लंबस्तत्रैते पलाशाः । १६ ।

एकद्वित्रिराशीनां चराण्यधोधः शोधितानितानि च
 रखण्डानि राशीनां पृथक्पृथक् स्वचरादीनि चोच्यंते
 निरक्षोद्यासवः गगनभूधरपटक्चन्द्राः । १६७० । इत्या
 दयो यत्र देशे यस्य राशेः स्वचराद्वसमाः स राशि
 स्तत्र देशे सदा दृश्य इत्यत्र का यक्तिः अन्यथा
 दृश्यादृश्यं सर्वं युक्तिशून्यमुक्तं यद्येवं तर्हि यत्रपट्
 पट्टिः । १६६ । पलाशा स्तत्र सर्वेषां स्वचरोद्यसास्यं
 स्यात् युगपत्सर्वेषां सदा दृश्यत्वं मेरावपि सदा न घट
 ते क्तिन्वन्यत्र अतस्तदसत् अथान्यहूपणमाह ।

पट्पट्टिः । १६६ । ३० । सदलालवाः पलभवा यस्मिन्न
 तस्मिन्वनुर्नक्त श्यपि न वृश्चिको न च घटः पंचा
 द्रयो । ७५ । ० । यत्र च । दृश्यः स्यादिति यत्सदा प्रलपितं
 लक्ष्णेन गोले निजे गोलज्ञत्रिलवेनितास्त उदिताः
 केनोच्यतां हेतुना ॥ ३२ ॥

अत्र त्र्यंशयुक्त्नवरसा इत्यादिभिर्भवितव्यं । १६८ ।
 २० । ७८ । १५ । एषां स्थाने एते । ११ । १५ । त्रिभिस्त्रिभि
 रंशैश्चुनाः केन हेतुना लक्ष्णेन निजगोले पठिताः हेत
 द्गोलज्ञ तत्प्रोच्यतां तथा नहि तेषां राशीनां निरक्षो
 दयसमानि स्वचरखण्डानि तत्र चराण्यपि तान्या
 गच्छन्ति चरज्याया स्त्रिज्यातोधिकत्वात् अतः पूर्वश्लोके
 ऽतिदुष्टत्वमित्यर्थः अथाक्षलंबज्ञानार्थमाह ।

यन्त्रवेधविधिना ध्रुवोन्नति र्या नतिश्च भवतोत्त

लंबकौ । तौ क्रमादिपुवदह्यहर्दले येथवा नतसमुन्न
तालवाः ॥ ३३ ॥

चक्रयंत्रेण ग्रहवेधवत् ध्रुवं विधेत् तत्र यंत्रनेम्यां
ये उन्नतांशा स्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते लंबांशाः अथवा वि
पुवदिनार्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशा स्तेऽक्षलंबांशा इति
युक्तियुक्तं । इदानीं शंक्रानयनवासनां संक्षिप्तामाह ।

उन्नतं द्युनिश्मण्डले कुजात्सावनं द्युतिविधौ हित
ज्यका । तिर्यगक्षवशतो क्षकर्णवक्त्रेदको नतु नरः
सलंबवत् ॥ ३४ ॥

अस्य वासनात्रिप्रश्ने कथितैव इदानीं केयांचि
द्वूपणमाह ।

चन्द्रप्रभार्थमसहृदिधिनोदितं यत्कौश्चित्कृतं खलु
नसत्तदसावनत्वात् । जानाति यो न गणितं निपुणं च
गोलं यत्तस्य तन्त्रकरणव्यसनं वृथा तत् ॥ ४५ ॥

व्याख्यातमेव इदानीं शङ्कुस्थानमाह ।

दृष्टिमण्डलभवालवाः कुजादुन्नता गगन मध्यतो
नताः । शङ्कुरुन्नतलवज्यका भवेद्गुणस्य नतभाग
सिञ्जिनी ॥ ३६ ॥

भास्करे ऽत्र सममण्डलोपगे यो नरः ससमशङ्कु
रुच्यते । कोणशङ्कुरथकोणवृत्तगे मध्यशङ्कुरिति द
क्षिणोत्तरे ॥ ३७ ॥

कुपृष्ठगानां कुदलेन हीनं दृग्मण्डलार्धं खचरस्य

दृश्यं । कुक्त्रलिप्तानुरतो विशोद्धाः स्वभुक्तिनिर्घ्नं शमितः प्रभार्यं ॥ ३८ ॥

दृग्गण्डले क्षितिजादुपरि ग्रहपर्यंतयेऽशास्ते उन्नताः खमध्याद्ध स्तेनताः उन्नतांशानां ज्याशङ्कुः नतांशज्यादृग्ज्या शङ्कुः कुक्त्रलिप्ताभिङ्गनः कार्यः द्रष्टुः कुदलेनोद्धितत्वात् अयमर्थो ग्रहकायाधिकारे व्याख्यात एव । इदानीमग्रामुदयास्तसूत्रं चाह ।

क्ष्माजेधुरात्रसममण्डल मध्यभागजीवायकाभवति पूर्वपराशयोः सा । अत्राययोः प्रगुणमत्र निबद्धसूत्रं यत्तद्वदन्ति गणका उदयास्तसूत्रं ॥ ३९ ॥

सूत्राद्दिवाशङ्कुतलं यमाशं याम्यां गतं हि द्युनिशङ्कुजोर्ध्वं । अधश्च सौम्यान्निशि सौम्यमस्मात्सद्युक्तियुक्तं नृतलं निरुक्तं ॥ ४० ॥

सौम्यायकाग्रानृतलं हि याम्यं याम्याग्रकाग्रायतु नरेव याम्यं । तदन्तरैक्यं समवृत्तखेटमध्याशजीवां भुवि वाङ्माङ्गः ॥ ४१ ॥

दृग्ज्यां श्रुतिं चाथतयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियो गमूलं । क्षितिजेसाहोरात्रवृत्तयोः संपातयोर्बहिः सूत्रमुदयास्तसूत्रं ग्रहस्थानात्प्रवः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्राद्क्षितिगतो भवति यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतं अधस्तु उत्तरतो गतं अतो निष्पुत्तरं नृतलं अथ भुज उच्यते उत्तरगोलेऽगोत्तरा नृतलं

याम्यं अतस्तेनोना अग्रावाङ्गं भवति वाङ्गनामशंकु
प्राच्यपरसूत्रयोरन्तरं यदा अग्रा शंकुतलादूना तदा
तयोरन्तरं दक्षिणं शंकुतलं वाङ्गः स्यात् एवं समवृत्त
प्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शंकुतलं च
याम्यं तयोर्योगे कृते वाङ्गः स्यात् रविसममण्डल
योरन्तरांशानां ज्यावाङ्गं तत्र यादृग्ज्या स कर्णः
तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः इदानीं क्रान्ति
क्षेत्राण्याह ।

क्षेत्राणि वक्ष्ये पमसंभवानि संक्षेपतोक्षप्रभवाणि
चातः ॥ ४२ ॥

भुजोपमः कोटिगुणोद्युजीवाकर्णस्त्रिभुज्यात्रिभुजेप
मोत्ये । मेपादिजीवाः श्रुतयोपवृत्ते तत्भूमिजे क्रान्ति
गुणा भुजाः स्युः ॥ ४३ ॥

तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्द्धवृत्ते परिणामि
तानां । चापेपुतांसामसवस्ततो ये ते धोविशुद्धा उद
यानिरक्षे ॥ ४४ ॥ स्पष्टं ।

एषां क्षेत्राणां मुपपत्तिः स्पष्टाधिकारे दर्शितैव अथा
क्षेत्राण्याह ।

भुजोक्षभाकोटिरिनांगुलोना कर्णोक्षकर्णस्त्रिभुजं य
येदं । तथाक्षलम्बौ भुजकोटिरूपौ त्रिज्याश्रुतिर्दक्षिण
सौम्यवृत्ते ॥ ४५ ॥

उन्नमण्डले प्रागपरोत्यह्वात् क्रान्तिज्यकाकोटिरथ

दुरात्रे । कुज्याभुजोऽशान्तिजे च कर्णः क्षेत्रं तथेदं
त्रिभुजं प्रसिद्धं ॥ ४६ ॥

अशान्तिजः खेसमनाचकोटिं दुरात्रके तद्वृत्तिरत्र
कर्णः । भुजोपमज्यासमनाचकर्णः कुज्योनिता तद्वृत्ति
रत्र कोटिः ॥ ४७ ॥

उद्धृत्तनादोरपमः श्रुतिः स्यादशान्तिखण्डं खलु तत्र
कोटिः । उद्धृत्तनाकोटि रथायकायखण्डं भुजस्तद्वृ
वणः चित्तिज्या ॥ ४८ ॥

कोटिर्नरः शंकुतलं च बाहुश्लेदः श्रुतिक्रमसह
समेवं । उत्पाद्य सद्यः स्फुटगोलविद्यै श्चान्नायशास्त्रं
प्रतिपादनीयं ॥ ४९ ॥

अक्षत्राणां साधनानामप्युपपत्ति स्त्रिप्रश्ने दर्शिता ।
इति श्रीभा सिद्धान्तशिरो-वास-भाष्ये त्रिप्रश्नवासना
समाप्ता ।

अत्र ग्रन्थसंख्या । १९० । अथ ग्रहणवासनामा
ह । चन्द्रार्कग्रहणयोः स्पर्शमौले च दिग्बन्धनस्योप
पत्तिमाह ।

पश्चात् भागाज्जलदवदधः संस्थितो भ्येत्यचन्द्रो भा
नोर्विंबं स्फुरदसितया क्वाद्यत्यात्ममूर्त्या । पश्चात्
स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तरस्यात् एव कापिच्छन्नः
कचिदपि हितो नैव कर्त्वातरत्वात् ॥ १ ॥

अर्कादधसन्नकला यथा मेघोधस्यः पश्चात् भागा

दागत्य रविं क्वाद्यति एवं चन्द्रेऽपि शीघ्रत्वात् पश्चात्
भागादागत्य रविं क्वाद्यति अतः पश्चात् स्पर्शः निःसरति
चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः अतएव कक्षाभेदात्
क्वचिदर्कं ऋन्नो दृश्यते क्वचिदेषः न क्न्नः यथा घस्ये
मेघेकैश्चित् रविर्न दृश्यते कैश्चित् दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः
द्रवानीं नतिलम्बनयोः कारणमाह ।

पर्वान्तेकं नतमुडुपतिक्न्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो
नतु वसुमतो पृष्ठनिष्ठस्तदानीं । तद्दृक्सूत्राद्भिन्नरु
चिरधो लम्बितोर्कग्रहेतः कक्षाभेदादिह खलु नति
लम्बनं चोपपन्नं ॥ २ ॥

समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्गे यतस्तयाम्लानं ।
सर्वे पश्यन्ति समं समकक्षत्वान्नलम्बनावनती ॥ ३ ॥

पूर्वाभिमुखो गक्न कुक्वायांतर्यतः शशी विशति ।
तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्यनिःसरतः ॥ ४ ॥

भानोर्बिम्बपृथुत्वाद्पृथुपृथिव्याः प्रभादिसूचय्या ।
दीर्घतया शशिकक्षामतीत्यदूरं वदिर्याता ॥ ५ ॥

अनुपातान्तर्हैर्धं शशिकक्षायां च तद्विम्बं । भूभेन्दो
रन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः शशिग्रहे तस्मात् ॥ ६ ॥

दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वानतं चन्द्रेण
क्न्नमेव प्रपश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा यतो दर्शान्ते समौ
भवतः यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदाकं क्न्नं न पश्यति
यत स्तद्दृष्टिसूत्राच्चन्द्रोभोलम्बितो भवति अतः कक्षा

भेदात् लम्बनं नतिस्तीपपद्यते चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्यो
 रभावः यतः समकलकाले भूभाचन्द्रे लगति तथा चर्च
 सर्वं विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति
 यत स्तत्र क्वाद्यक्वादकयोरेकैवकक्षा जाता तथा
 भूभा तावत् पूर्वाभिमुखं अर्कगत्या गच्छति चन्द्रश्च
 स्वगत्या सशीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभा प्रवि
 शति तेन तस्य प्राक् स्पर्शः भूभायाः निःसरतः पञ्चा
 न्मुक्तिः भानोर्विंबं विपुलं पृथ्वीलघुः अतो भूभासू
 च्यया भवति दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता
 तद्दैर्घ्यमनुपातात्साध्यते चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्र
 विम्बं चेति सर्वं ग्रहणे प्रतिपादितमेव इदानीं क्वाद्
 कनिर्णयमाह ।

क्वाद्कः पृथुतर स्ततोविधो रर्धखण्डिततनोर्विषा
 णयोः । कुण्डता च महती स्थिति र्यतो लक्षते हरिण
 लक्षणग्रहे ॥ ७ ॥

अर्धखण्डिततनो विषाणयो स्तीक्ष्णता भवति
 तीक्ष्णदीर्घिमेः । स्यात् स्थितिर्लघुरतो लघुः पृथक्
 क्वाद्को दिनकृतो वगम्यते ॥ ८ ॥

दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च क्वाद्को राजरिति
 ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्या स्तत्संहिता वेद
 पुराणवादां ॥ ९ ॥

राजः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगम्भादधती

नविम्बं । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात्सर्वागमानामविरु
द्धमेतत् ॥ १० ॥

अर्कक्वादकात् चन्द्रक्वादकः पृथुतरोवगम्यते कुतः
यतोर्धखण्डितस्येन्दो विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते
स्थितिस्य महती अर्कस्य पुनः अर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता
विषाणयोः स्थितिस्य लघ्वी एतत्कारणद्वयान्यथा
नुपपत्या अर्कस्य क्वादकोन्यः सच लघुः एवं रवीन्दोर्न
क्वादकोराज्जरिति वदन्ति कुतः दिग्देशकालावरणा
दिभेदात् एकस्य प्राक् स्पर्शः इतरस्य पश्चात् रवेः कापि
ग्रहणमस्ति कापि नास्ति कापि दर्शान्ताद्यतः कापि
पृष्ठतः अतोराज्जकर्त न ग्रहणं नहि बहवो राहवः
एवं के वदन्ति केवलगोलविद्या स्तदभिमानिनश्च
इदं संहितावेदपुराणवाह्यं यतः संहितासु राज्जरष्ट
मो ग्रहः स्वर्भानुर्हवाआसुरिः सूर्यं तमसा विव्याधेति
माध्यंदिनीश्रुतिः । सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा
द्विजाः । सर्वं मेरुसमं दानं राज्ञेयस्ते दिवामणौ । इत्या
दिपुराणवाक्यानि । अतोविरुद्धमुच्यते राज्जरनियत
गति स्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभां प्रविश्य चन्द्रं क्वाद
यति चन्द्रं प्रविश्य रविं क्वादयति इति सर्वागमानाम
रिरुद्धं इदानीं तेलम्बनावनतीकुतोद्देशतोः कुत इति
कुदलेन साध्येते इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह ।

यतः कर्धोच्छ्रितो इष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितं । साध
ते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा ॥ ११ ॥ स्पष्टं ॥

अथ बालाववोधार्यमिदं क्लेशकप्रकारेण लम्बनमाह ।

द्रष्टापवर्त्तितां पृथ्वीं कक्षे च शशिसूर्ययोः । भित्तौ
विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां तथोर्ध्वगां ॥ १२ ॥

तिर्यग्रेखायुतौ कक्ष्यं कक्षायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्व
रखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापांशकौ र्नतौ ॥ १३ ॥

कृत्वा र्केन्दू समुत्पत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूम
ध्यतः सूत्रं नयेच्चण्डांशुमण्डलं ॥ १४ ॥

द्रष्टुर्भूषुष्टगादन्यदृष्टिसूत्रं तदुच्यते । कक्षायां सूत्रयो
र्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्तिकाः ॥ १५ ॥

गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ । दृक्सू
त्रालंबितश्चन्द्र स्तेन तल्लम्बनं स्मृतं ॥ १६ ॥

दृग्गर्भसूत्रयो रैक्यात्वमध्ये नास्ति लम्बनं स्पष्टार्थ
मपि स्वरूपमात्रं व्याख्यायते कुदलेनेच्छितो द्रष्टा
दृग्मण्डले स्वस्थानान्नतं ग्रहं पश्यति अतः तत् ज्ञानार्थं
पृथिवीव्यासार्धस्य योजनानि कक्षाव्यासार्धस्य योजना
न्येकेन केनचिद्वरेण क्त्वा तेन प्रमाणेन भित्तौ वि
लिखेत् एतदुक्तं भवति भ्रूव्यासः कुभुजङ्गसायकभू
। १५८९ । मितानि योजनानि एतानि केनचिन्महता
हरेण क्त्रानि तद्वलं भ्रूव्यासार्धं तेनैव क्लेशकेन चन्द्रा
र्ककक्षाव्यासार्धे क्त्रेते तद्व्यासार्धे भ्रवतः एवं कृत्वा
भित्तावुत्तरपार्श्वे बिंदुं कृत्वा तस्माद्धिन्दो भ्रूव्यासार्धेन
भ्रवत्तं कृत्वा कक्षाव्यासार्धाभ्यां कक्षावृत्ते च कार्यं तस्मात् •

द्विन्दो र्द्विरेखा तिर्यग्रेखा च कार्या तिर्यग्रेखा यत्र
 कक्षायां लग्ना तत्र क्षितिजं कल्प्यं ऊर्ध्वरेखा यत्र लग्ना
 तत्र खमध्यं कल्प्यं एवं चन्द्रकक्षायां रविकक्षायां च ते
 च कक्षे भगणांशैः । ३६० । रङ्गनीयेते चन्द्रार्कयोर्द्वि
 ण्डले अथ दर्शान्ते ऽर्कस्य यादृग्ज्या तच्चापांशैः खम
 ध्यान्नतो विन्दुः कार्यः एवं चन्द्रकक्षायामपि तावद्भिरेव
 नतांशैः तौ विन्दू रविचन्द्रौ कल्प्यौ । अथ भूमध्यात्
 रविविन्दुगामिनी रेखा कार्या सा रेखा चंद्रं भित्वा रविं
 याति अथ भूपृष्ठगात् द्रष्टुरन्या रेखा रविविन्दुं
 नेया सा रेखा चन्द्रेण लगति तयोः सूत्रयोरन्तरे चन्द्र
 कक्षायां याः कलाः दृश्यन्ते ताः लम्बनलिप्ताः अथवा
 द्रष्टुश्चन्द्रविन्दूपरिगता रेखा रविकक्षायां नेया तत्र
 सूत्रयोरन्तरे याः कला दृश्यन्ते तावालम्बनलिप्ताः तुल्या
 एव भवन्ति भूमर्माद्यानीता रेखा तद्गर्भसूत्रं समकलौ
 चन्द्रार्कौ तत्र सद्वैव भवतः अथ या रेखा द्रष्टुः रवि
 विन्दुं नीता तत् दृक्सूत्रमुच्यते दृक्सूत्रात् चन्द्रो
 लम्बितो भवति अतस्तल्लम्बनं अथ यदा चन्द्रार्कौ
 खमध्ये भवतः तदा गर्भदृष्टिचन्द्रयो रैक्यमतस्तत्र
 लम्बनाभावः इयं दृग्ज्याण्डले लम्बनस्योपपत्तिर्दर्शिता
 इदानीं नक्ष्युपपत्तिसाह ।

अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वाक्तमालिखेत् ॥ १७ ॥

येकक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले । त्रिभोनलम्ब

•दृग्ज्याया सदृक्क्षेपोद्दयोरपि ॥ १७ ॥

तच्चापांशैर्नतौ बिन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ । तत्र
लम्बनकलाः प्राग्बत् ज्ञेया स्ता नतिलिप्तिकाः ॥ १९ ॥

कक्षयोरन्तरं यस्याद्वित्रिभे सर्वतोपि तत् । याम्यो
त्तरं नतिः सात्र दृक् क्षेपात्साध्यते ततः ॥ २० ॥

इदमेव द्वेद्यकं याम्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपार्श्वे
लिखित्वा नत्युपपत्तिं दर्शनीया येनत्र कक्षा मंडलेते दृक्
क्षेपमंडले दर्शान्ते त्रिभेनलग्नस्य यादृग्ज्या सदृक्क्षे
पःदयोरपि तावान् ब्रह्मगुप्तमते तु तच्चापांशा वित्रिभ
लग्नशरसंस्कृता अद्भृदृक्क्षेपचापांशाः स्युः तद्वृत्तयोः
खार्धात्स्वदृक्क्षेपचापांशैर्नतौ बिन्दू कार्यौ तौ च
वित्रिभसंज्ञौ ततः प्राग्बत् भूमध्यात् भूपृष्ठाच्च सूत्रे
प्रसार्य लम्बनलिप्तिका ज्ञेया स्ता नतिलिप्तिकाः नति
नामचन्द्रार्ककक्षयो र्याम्योत्तरमन्तरं । तद्वित्रिभलग्न
स्थाने यावत्सर्वतोपि तावदेव भवति अतो दृक्क्षेपात्सा
धिता नतिः । इदानीं स्फुटलम्बनार्थमाह ।

यत्र तत्र नतादर्कादधस्यद्भावलम्बनं । तत् दृग्बृत्ते
न्तरं चन्द्रभान्तेः पूर्वापरन्तु तत् ॥ २१ ॥

पूर्वापरं च याम्योद्गजात् तेनान्तरद्वयं । अत्राप
मंडलं प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा ॥ २२ ॥

यत्पूर्वापरभावेन लम्बनारख्यं तदन्तरं । यद्याम्योत्तर
भावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते ॥ २३ ॥

नतिलिप्ताभुजः कर्णोद्गलम्बनकलास्तयोः । ह्यत्यन्तर
पदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः ॥ २४ ॥

परलम्बनलिप्ता । ॥६६॥ श्री त्रिज्याप्रारविद्गज्यका ।
द्गलम्बनकला स्ताः स्यु रेवं दृक्क्षेपतो नतिः ॥ २५ ॥

गत्यन्तरस्य तिथ्यंशः । १५ । परलम्बनलिप्तिकाः । ॥६६॥
गतियोजन । ११५५६ । तिथ्यंशः । १५ । कुदलस्य । ०६६ ।
यतोमितिः ॥ २६ ॥

स्युर्लवनकलानाद्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः । प्राग
यतो रवे श्वन्द्रः पश्चात्पृष्ठे ऽवलम्बितः ॥ २७ ॥

श्रीघ्रे ग्रगे युतिर्याता गम्या पृष्ठगते यतः । प्रागृणं
तद्भनं पश्चात्क्रियते लम्बनं तिथौ ॥ २८ ॥

याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिस्वर्ययोः । नतिस्तथा
तथा तस्मात्संस्कृतः स्यात्स्फुटः शरः ॥ २९ ॥ स्पष्टार्थमिदं ।

ग्रहणवासनायां व्याख्यातञ्च । अथ वलनवासनामाह ।
तुलाजाद्योर्द्विसम्पाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । स्यातां
याम्योत्तरे भिन्ने परक्रान्त्यन्तरे च ते ॥ ३० ॥

आयनंवलनं तत्र जिनां । २४ । शज्यासमन्ततः । एकै
वायनसम्भौ तु तयोः स्याद्वलिणोत्तरा ॥ ३१ ॥

एकैव तद्दशात्प्राची तत्र नोवलनं ततः । तदन्तरे
ऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका ॥ ३२ ॥

जिन । २४ । ज्या । १३६७ । श्रीद्युजीवाप्रा ऽयनदिग्वलनं
• भवेत् । एवमेव द्वि सम्पाते विषुवत्समवृत्तयो ॥ ३३ ॥

उन्मण्डलं भवेत्तत्र विषुवदक्षिणोत्तरा । क्षितिजं सम
वृत्तस्य पलज्या च तदन्तरं । ३४ ॥

क्षितिजे ऽक्षज्याया तु ल्यमाक्षजं वलनं ततः । तयोरेकैव
याम्योदक् न मध्ये वलनं ततः ॥ ३५ ॥

नतक्रमज्याया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः । नतं खाङ्का
। ८० । हतं भक्तं द्युदलेनाप्रभागकैः ॥ ३६ ॥

क्रमज्या क्षज्याया क्षुणा द्युज्या भक्ता क्षजं भवेत् । प्राक्
सौम्यं पश्चिमे याम्यं तच्चापैक्यान्तरात्स्फुटं ॥ ३७ ॥

एवमेव च सम्पातो यः क्रान्तिसमवृत्तयोः । परमं
तत्र तत्कालवलनैक्यान्तरं स्फुटं ॥ ३८ ॥

अग्रतः पृष्ठत स्तस्मात्क्रान्तिवृत्ते त्रिभेन्तरे । तयो र्या
म्योत्तरैकत्वान्तत्र नोवलनं स्फुटं ॥ ३९ ॥

क्रान्तिसमवृत्तसम्पातादग्रतः पृष्ठतो वा क्रान्तिवृत्ते
स्थिताद्गृहाद्राशि त्रयान्तरे तयो र्याम्यैकत्वे जाते स्पष्टवलना
भाव इत्यर्थः ।

न स्पष्टवलनभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्याया । क्रमज्याया
ततः कार्यं दाढ्यार्थं कथ्यते पुनः ॥ ४० ॥

सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुव
न्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा ॥ ४१ ॥

सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिन । २४ । लवान्तरे । योगः
कदम्बसंज्ञायं क्षेयोवलनबोधकत् ॥ ४२ ॥

तत्रापमण्डलप्राच्या याम्यासौम्या च दिक् सदा ।
कदम्बभ्रमवृत्तं च बधीयात्परितो ध्रुवात् ॥ ४३ ॥

गोले तु जिनतुल्यांशै स्तत्र ज्या क्रान्ति शिञ्जिनी ।
सर्वतः समवृत्ताञ्च याम्योदकुजसङ्गमे ॥ ४४ ॥

तत्तिर्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः । समध्रुव
कदम्बानामुपरिद्युचरान्नयेत् ॥ ४५ ॥

सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानितदन्तरे । अक्षजं
वलनं मध्ये स्यात्समध्रुवसूत्रयोः ॥ ४६ ॥

कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च त्रिभेद्यहात् । कदम्बसम
सूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशाच्च तत् ॥ ४७ ॥

अथवा परितः खेटात्खाङ्क ॥ ६० ॥ भागान्तरे न्यसेत् ।
त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विपुवत्समवृत्तयोः ॥ ४८ ॥

मध्येऽक्षवलनं विद्याद्विपुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं
चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरेस्फुटं ॥ ४९ ॥

तत्रापमण्डलं प्राची तस्या याम्योत्तरः शरः । वलना
नयने क्षेपः क्षिप्रौयै स्ते कुबुद्धयः ॥ ५० ॥

नक्रादिश्च कदम्बश्च स्यातां याम्योत्तरे समं । आयनं
वलनं तस्मान्नायनादौ प्रजायते ॥ ५१ ॥

ततो भ्रमति गोले स मकरादिर्यथा यथा । तथा तथा
भ्रमत्येव कदम्बोनिजमण्डले ॥ ५२ ॥

कुम्भादावथमीनादौ याम्योदम्बलयस्थिते । जायते
वलनं तद्यत्सौम्यसूत्रकदम्बयोः ॥ ५३ ॥

। अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रममण्डले । अयनोद्गतकालांशक्रमक्रान्तिज्यका हि सा ॥ ५४ ॥

। उत्क्रमज्यायतो वाणः शिञ्जिनी तु क्रमज्यका । स त्रिभार्काक्रमक्रान्तिज्यातोवलनमायनं ॥ ५५ ॥

यैरुक्तमुत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैर्नाशितं हि तत् । युक्त्या नयैव विज्ञेयमाक्षरं च क्रमज्यया ॥ ५६ ॥

परोक्ते रन्यथा ब्रूयाद्यः परान्न प्रदूषयेत् । तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषोतोन्यदूषणे ॥ ५७ ॥

उत्क्रमज्यानिरासेय मन्यथा वाद्य कथ्यते । जिनांशैर्जिनवृत्ताख्यं कदम्बात्परितो न्यसेत् ॥ ५८ ॥

क्रान्तियाम्योत्तरं वृत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा चलन्यस्तं इन्द्रान्ते स्यात् ध्रुवोपरि ॥ ५९ ॥

इन्द्रान्ताच्चाल्यते शैर्यै स्तैरेव चलति ध्रुवात् । जिनवृत्ते तदंशानां तत्रज्या क्रान्तिशिञ्जिनी ॥ ६० ॥

आयनं सैववलनं द्युज्याग्रे जायते ग्रहात् । ग्रहध्रुवान्तरे यस्मात्द्युज्याचापांशकाः सदा ॥ ६१ ॥

त्रिज्यावृत्ते यतोदेयं तत्रातः परिणाम्यते । एवमक्षांशकैर्वृत्तं समाख्यात्परितो न्यसेत् ॥ ६२ ॥

समकीलकयोः प्रोतं तथा याम्योत्तरं चलं । तत्तत्खेटोपरिन्यस्तं यैरंशैः खार्धतो नतं ॥ ६३ ॥

समवृत्तेष्ववृत्ते च तैरेव स्थानतं ध्रुवात् । समवृत्तनतांशज्याक्षज्यापरिणताक्षरं ॥ ६४ ॥

द्युज्याये वलनं प्राग्बत्त्रिज्याये परिणाम्यते । उपपत्त्या
नया सम्यक्समवृत्तनतांशजं ॥ ६५ ॥

वलनं स्यात्तथा वक्ष्ये स्वाहोरात्रनतादपि । अथा
नृतलयो र्योगः सुसदिक्कोन्यथान्तरं ॥ ६६ ॥

तत्रिज्यावर्गविश्लेष पदभक्ताक्षशिञ्जिनी । नतासु
दोर्ज्यया क्षुणा वलनं पलजं स्फुटं ॥ ६७ ॥

नतं खाङ्काहतं । ६० । भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः । क्रम
ज्याक्षज्यया क्षुणा स्थूलं वाद्युज्यया हता ॥ ६८ ॥

द्युज्या वृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेदारविमण्डलं । विम्बाये
वलनं तद्यदन्तरं वृत्तयो स्तयोः ॥ ६९ ॥

विम्बान्तविम्बमधोत्यक्रान्तिमौर्द्धेस्तदन्तरं । अर्क
दारभोग्यखण्डघ्नं विम्बार्धं तत्वदस्रहत ॥ ७० ॥

जिनज्या । १३६७ । घ्नं त्रिभज्याप्तमेवं स्यादन्तरं हि
तत् । विम्बार्धं हत्त्रिभज्याप्तमेवं त्रिज्यागतं भवेत् ॥ ७१ ॥

गुणहारकविम्बार्धं त्रिज्यानाशे कृते सति । भोग्य
खण्डं जिनांशज्या गुणं तत्वाश्विभाजितं ॥ ७२ ॥

सत्रिभार्कात् क्रमक्रान्ते स्तत्तुल्यं जायतेऽथ वा । क्रम
क्रान्ते रिदं वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत बालिशः ॥ ७३ ॥

नामितं क्वत्रवद्विम्बं तिर्यक्क्रान्तिस्तुसासमा । अत्र
द्युज्यानुपातो यस्तत्तिर्यक्करणाय सः ॥ ७४ ॥

अथ वलनेषु दृक्कर्मणि चेत्क्रमज्या निराकरणाय
मूलसूत्रेपि बहूक्तं तथापि किञ्चिदिहोच्यते विपुवृत्तं

समवृत्तं प्रकल्प्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्ये ग्रहे आयनवलन
स्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथक् दर्शयेत् अपमंडलप्राच्यप
राया एकः कदम्बोयाम्याऽन्यः सौम्या दिक् एवं विषुव
वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवौ यदा मकरादि र्याम्योत्तरवृत्ते
तदैव कदम्बोपि अतोविषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव याम्यो
दक् तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्य कुम्भादेश्च मध्ये स्वाहो
रात्रवृत्ते पञ्चगुणाङ्कचन्द्राः । १८३५ । असवो वर्तन्ते
ते पद्युद्धृताः कालांशाः स्युः । ३२ । १५ । अथ कुम्भादि
र्यावदक्षिणोत्तरवृत्तं नीयते तावत्कदम्बो निजमंडले
चक्रांशाङ्किते । ३६० । तावद्भिरेव कालांशैः । ३२ । १५ ।
दक्षिणोत्तरवृत्तसम्पातात्प्रत्यगवलम्बते कदम्बयाम्यो
त्तरवृत्तयोरन्तरं वलनं साच तेषामंशानां कदम्ब
वृत्तेज्या अतः क्रमज्या उत्क्रमज्यातु वाणरूपा भवति
कदम्बवृत्तेया ज्या सा क्रान्तिज्या अतस्तेषामंशानां
क्रमक्रान्तिज्या वलनं अथवा एकराशेः क्रमक्रान्तिज्या
त्रिज्या गुणा दुज्याहृता तथापि सैव भवति अथवान्य
प्रकारेण उत्क्रमज्या निराकरणं दुज्यानुपातश्च प्रति
पाद्यते क्रान्तिवृत्तेर्कस्थाने ऽर्कविम्बं मुद्रिकाकारं
विन्यस्य विम्बपरिधौ यत्र स्वाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत्र च
क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यदक्षिणोत्तरं तत्तत्र विम्बे
प्राच्यपरयो र्वलनं तच्चार्कक्रान्ते विम्बार्धकलायुतस्या
र्कस्य क्रान्तेश्चान्तरं अतस्तस्थानयनं रविदोर्ज्यायां
क्रियमाणाया यद्भोग्यखंडं तेन मानार्धकला गुण्याः

शरद्विदस्यै २२५। भीज्याः फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात्
तत्र तावत्स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः यदि त्रिज्या
तुल्यायां कोटौ प्रथमं ज्याधं शरद्विदस्यैः भोग्यखण्डं
तदाऽभिमतायाम्भ्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डं
तेन गुणितं विम्बाद्धं शरद्विदस्यैभीज्यं एवं स्थिते शरद्वि
दस्यमितयो गुणहरयो नाशे कृते विम्बार्धस्य कोटिज्या
गुणः त्रिज्याहरः फलं दोर्ज्ययोरन्तरं ततः क्रान्त्यर्थमनु
पातः यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्या
न्तरेण किमिति फलं क्रान्त्यन्तरं तत् विम्बव्यासार्धवृत्ते
वलनं अथान्योनुपातः यदि विम्बव्यासार्धवृत्ते एताव
द्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति अत्र त्रिज्या
तुल्ययो गुणहरयोः तथा विम्बार्धमितयो च तुल्यत्वा
नाशे कृते कोटिज्यायाजिनांशज्यागुणः त्रिज्याहरः
फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या तत् त्रिज्यावृत्ते वलनं एवं
विपुवद्वृत्तस्थितएव ग्रहे यतोभूमध्यात् खस्वस्तिकस्य
विम्बमध्यं प्रति यत्सूत्रं नीयते तत्त्रिज्याहृत्रं दण्डवत् तदु
परिस्थं विम्बं कृत्रवत् समन्तात्सममेव तत्परितस्त्रिज्या
वृत्तं यत्र वलनज्या देया तदपि भूसममेवस्थितं अत
स्तत्र यथाऽगतमेव वलनं यदा किलमेपांते ग्रहः तदा
तत्क्रान्त्या खस्वस्तिकादुत्तरे नतं विम्बं स्यात् त्रिज्याहृत्रं
तदा कर्णरूपं विम्बमध्याच्चलन्वसूत्रं ध्रुवयश्च्यन्तं द्युज्या
सा तत्र कोटिः क्रान्तिज्याभुजः यथा किञ्चित्कर्णस्थित्या
धृते दण्डे कृत्रमपि तत्सार्धिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति

तत्र चलनज्ययापि कर्णरूपिण्या भवितव्यं यत्पूर्वमा
 नीतं क्रान्त्यन्तरं समसूत्रप्रतिस्पर्धितकोटिरूपं जातं
 तस्य कर्णकरणायानुपातः यदि द्युज्या कोट्यात्रिज्या
 कर्णस्तदानया किमिति पूर्वं कोटिज्यया जिनज्या गुण
 स्त्रिज्याहरः इदानीं त्रिज्यागुणो द्युज्याहरः अत्रापि
 त्रिज्यातुल्ययो गुणहरयो नांशे कृते कोटिज्या जिन
 ज्या गुणाद्युज्या भक्ता चलनं स्यादित्युपपन्नं युक्त्यान
 यैव विज्ञेयमाह जञ्चक्रमज्ययेति यथायनवलनज्ञानार्थं
 ध्रुवात्परितो जिनभागैः कदम्बधमवृत्तं निबद्धं तथा
 यास्योत्तरलितिजयो र्यः सम्पातः स समसंज्ञकः तस्मा
 द्दृष्टत्तांशैः परितोत्तवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात् तन्कि
 लात्तवलनसंज्ञं तदपि भांशैरङ्गं तत्रात्तवलनोपपत्ति
 दर्शनीया सा यथा मध्यान्हेर्कात्समचिह्नं प्रतिनीय
 मानं वृत्ताकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति अतस्तत्र विपु
 वत्समवृत्तयो रेकैव यास्योत्तरा चलनाभाव इत्यर्थः
 अथ यदि दिनार्धान्नतं सूर्यं कृत्वा समचिह्नात्सूर्यं
 प्रतिनीयमानं सूत्रं यत्रसममंडले लगति तत्त्वस्ति
 कयो मध्ये यावन्तीशा स्तावन्त एवात्तवृत्ते समसूत्र ध्रुव
 यो मध्ये भवन्ति यतस्तत्समवृत्तानुकारं बद्धं तेषां भागा
 नामत्तवलये यावती क्रमज्या तावदेव समसूत्रध्रुवयोर
 न्तरं अथ लितिजस्यैके लितिजमेव समसूत्रं तत्रात्त
 वृत्ते समवृत्ते च नवतिर्नतांशाः तेषां ज्याऽत्तवलये ज्ञ्या
 तुल्या स्यात् अतः सममंडलगतैर्नतांशैः चलनं साधयितं

युज्यते तेतुमहायासेन ज्ञायन्ते नतु सुखेन अतस्तत्
 ज्ञानार्थं स्थूलोनुपातः सुखार्थं कृतः यदि दिनाईतुल्ये
 नखाक्षेरात्रनतेन नवतिः सममंडलनतांशा लभ्यन्ते
 तदेष्टेन किमिति लब्धनतांशानां या क्रमज्या साक्षज्या
 वृत्ते परिणाम्यते यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदा
 क्षज्या वृत्ते कियतीति लब्धं किलवलनज्या स्यात्परं
 साद्युज्यायेन त्रिज्याये यतः समसूत्रध्रुवयोरन्तरं तद्गृह
 ध्रुवयोर्मध्ये युज्या चापांशा एव वर्तन्ते यदि युज्या वृत्ते
 एतावती तदा त्रिज्या वृत्ते कियतीति एवं सति पूर्वत्रै
 राशिके त्रिज्याहरः इदानीं गुणः तुल्यत्वात्तयोर्नाशे
 कृते नतांश ज्याया अक्षज्यागुणः युज्याहरः फलं स्थूला
 वलनज्या स्यात् अथ सूक्ष्माप्युच्यते ग्रहणकालेर्कस्य
 शंकुः शंकुतलं अत्रा च साध्या अत्राशङ्कुतलयोः सम
 दिशोरैक्यं अन्यथान्तरं स किल बाहुः पूर्वं प्रतिपादित
 एव ग्रहसमवृत्तयोरन्तरं ज्याहूपं दक्षिणोत्तरं बाहु
 तुल्यं स्यात् यथा विपुवदृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा
 क्रान्तिज्यान्तरे युज्यावृत्तं तथासमवृत्तादपि बाहुवशा
 दुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येन्तरे उपवृत्तं कल्पं
 तदपि भांशैरङ्गं बाहुवर्गो न त्रिज्यावर्गस्य पदं तस्मि
 न्वृत्ते युज्यावद्व्यासार्धं अथ युज्यावृत्तोपवृत्तयो र्यौ
 प्राक् पश्चात्सम्यातौ तयोर्जीवावद्यत्सूत्रं निबध्यते तस्य
 र्धमुपवृत्ते नतांशानां ज्या सैवाक्षेरात्रवृत्तनतांशानां
 भुजज्या अथ तदानयनं नतासूनां या भुजजीवामा

द्युज्या वृत्ते परिणाम्यते यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा
 द्युज्यावृत्ते कियतीति एवमुपवृत्तननांशज्या भवति ततः
 यद्युपवृत्तव्यासार्धे एतावती तदा क्षज्याव्यासार्धे कियती
 तिततः द्युज्याये एतावती बलनज्या तदा त्रिज्याये किय
 तीति अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्याहरो द्युज्यागुणः तृतीयेनु
 पाते त्रिज्यागुणो द्युज्याहरोतः तुल्यत्वान्नयो नांशे कृते
 नता सूनां भुजज्या क्षजीवया गुणिता उपवृत्तव्यासार्धेन
 भक्ता सा सूक्ष्मावलनज्या स्यात् अत उक्तमथानृतलयो
 र्योग इत्यादि अथ दृष्टान्तः यत्र किन्वृषभान्तक्रान्तितु
 ल्योक्तः । १० । ३८ । तत्र वृषभान्तस्थो रविः दिनार्धे खस्वस्ति
 के भवति तदा क्रान्तिवृत्तं दृष्टं डलाकारं स्यात् सत्रिगृ
 होर्कोराशिपञ्चकं सिंघान्तः स च तदा क्षितिजे वर्तते
 तत्राचपरयोरन्तरं क्षितिजे प्रत्यक्षं बलनं दृश्यते सा च सिं
 घान्तस्याया तत्कथं सत्रिगृहोर्कोत्क्रमक्रान्तिबलनं अ
 तो सत् असदानयनं विना नेदमग्रारूपं बलनमुत्पद्यत
 इत्यर्थः अथान्यो महान्दृष्टान्तः यत्र देशे पट्टपट्टिभागा
 अक्षः । ६६ । तत्र मेपादौ क्षितिजस्थे सर्वेपि राशयः सम
 कालमेव क्षितिजस्था भवन्ति तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षिति
 जं भवतीत्यर्थः तत्रमेपादौ वृषभार्धौ मिथुनार्धौ वा
 स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं बलनं स्यात्
 यतः क्रान्तिवृत्तप्राची उत्तरा जाता तथा विक्षेपाभावे
 सतितदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि स्पर्शः चन्द्रस्योत्तरस्या
 मित्यर्थः एतदुक्तं भवति तत्र देशे तस्मिन्काले तस्य

त्रिज्यातुल्यस्य बलनस्थान्यथानुपपत्त्या ऽस्रदीयमेव बल
 नानयनं समीचीनं तत्र देशे लज्या । ३१४० । मेपादिगे
 रवौ द्युज्या । ३४३८ । चरज्यासवः । ० । क्षितिजस्थे ऽर्के
 नतघटिकाः । १५ । आयनबलनचापांशाः । २४ । आक्ष
 जबलनचापांशाः । ६६ । स्फुटबलनस्य चापांशाः । ८० ।
 वृषादिगे रवौ द्युज्या । ३३६६ । चरज्यासवः । १६७० । नत
 घटिका । १८ । ३८ । आयनबलनचापांशाः । २१ । ४ ।
 आक्षजस्य । ६८ । ५६ । स्फुटबलनस्य चापांशाः । ८० ।
 मिथुनादिगे द्युज्या । ३२१८ । चरासवः । ३४६५ । नत
 घटिकाः । २४ । ३७ । आयनबलनांशाः । १२ । ३२ ।
 आक्षजस्य । ७७ । २८ । स्फुटस्य । ८० । एवं सर्वत्र अत
 एव प्रतिवादिनं प्रत्याह ।

यत्स्वस्तिकगे रवौ भवत्ये दृग्वृत्तवत्स्थिते प्रत्यक्षं
 बलनं कुजे त्रिभयुतार्काग्रासमं दृश्यते । त्वं चेदुक्ताम
 जीवयानयसितत्तादृक्सखे गोलविन्नन्येतर्द्धमलं तदे
 व बलनं धीवृद्धिदा द्योदितं ॥ ७५ ॥

यत्राक्षोगरसा लवा दिनमणेस्तत्रोदयं गच्छतो मेपे
 वा वृषभे पिवाष्यनिमिषे कुंभे स्थितस्यापिवा । स्पर्शा दक्षि
 णत स्तदा क्षितिजवत् स्यात्क्रान्तिवृत्तं यत स्तद्ब्रह्म
 क्रमजीवया च बलनं व्यासार्धतुल्यं कथं ॥ ७६ ॥

अनेनैवोत्क्रमज्या निराकरणेनट्कर्मापि क्रमज्यया
 साध्यं बलनमूलत्वाद्दृक्कर्मणोतस्तयोरैकैव वासना ।

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
वासनाभाष्ये मितान्तरे ग्रहणवासना अष्टमाध्यायः ।

श्लोकाः । ३१३ । अथोदयास्तवासना तत्रादावुदयेस्ते
चन्द्रकर्मकारणमाह ।

क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानचिह्नं यदास्यात्कुजेनोतदाखेच
रोयंयतः । खेषुणोत्त्रिप्यते नाम्यते वा कुजात्तेन इक्
कर्मखेटोदया स्ते कृतं ॥ १ ॥

नैवबाणः कुजेसौ कर्दबोन्मुखस्तत्समुत्त्वेपणं नामनश्च
दिधा । आयनं चाक्षजं तेन कर्मद्वयं तत्प्रपञ्चं पुनः सन्नि
विचोच्यते ॥ २ ॥ स्पष्टार्थं ॥

अथतत्कर्माह ।

क्षितिजे वलने येस्तु स्तद्वशादिपुण्यग्रहः । याम्येन ना
म्यते क्षाजात्सौम्येनोन्नम्यते तथा ॥ ३ ॥

तद्वास्तं वलनं याम्ये व्यस्तं प्रत्यक् कुजेप्यतः । आयनं
त्रिज्यया चेत्स्यादस्यष्टेन शरेण किं ॥ ४ ॥

लम्बज्ययाक्षजं चेत्स्याद्वलनं किं स्फुटेपुणा । इति चैरा
शिकात् लम्बी त्रिज्यान्ने द्युज्ययोदृते ॥ ५ ॥

तश्चापैक्यान्तरप्राणैः कुजात् खेटोन्नतोन्नतः । तैः प्राणै
र्यत्कामाक्षयं नतात्खेटात् प्रजायते ॥ ६ ॥

उक्तमेणोन्नताद्यच्च तद्ग्रहोदयलग्नं । उक्तव्यत्य
यतः प्रत्यगस्तलग्नं स पटग्रहात् ॥ ७ ॥

शरे मच्चति भानान्तु चरार्धं मध्यमापमात् । शरस्फुटा
त्तथा कृत्वा तच्चापैक्यान्तरासुभिः ॥ ८ ॥

विभिन्नैकदिशोर्विद्या दक्षजेतुनतोन्नते । आयना
क्षजयो र्योगवियोगान्नयमुक्तवत् ॥ ९ ॥

अत्र गोले यथोक्तं क्रान्तिमण्डले विमण्डले च ग्रहं
दत्वा विमंडलस्य ग्रहोपरिद्युज्यावृत्ते च बद्धे यथेयं दृक्
कर्मापपत्तिः सुखेन वालैरपि बुध्यते तथाऽयं सूत्रपाठः
कृतोतः सुगमा तथा ग्रहकायाधिकारे इयमुपपत्तिः
सम्यक्स्थितैव अथशरस्य स्पष्टीकरणमाह ।

सन्निराशियद्द्युज्या निघ्नस्त्रिज्योद्धृतः शरः । स्फुटोसौ
क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मण्याक्षजे तथा ॥ १० ॥

अयं संचिन्ने गौणप्रकारः मुख्यस्तु पूर्वं व्याख्यात
एव तथापीह युक्तिमात्रमुच्यते विपुवदृत्ताक्रान्ति
ध्रुवाभिमुखी कान्द्ययाच्छरः कदम्बाभिमुखः कथन्तेन
तिर्यक्स्थेन सासंस्कार्या अतः क्रान्त्यग्रे यत् द्युज्यावृत्तं
तस्य शरायस्य च यदन्तरमृजुतेन संस्कृता सती स्फुटा
भवति तच्चान्तरं कोटिरूपं शरः कर्णरूपः तद्दृगन्तर
पदं द्युज्यावृत्ते भुजः एतत् व्यंसं दिग्बलनजव्यस्रसंभवं
तत्र सन्निराशियद्क्रान्तिः कदम्बध्रुवसूत्रयोरन्तरं तज्या
भुजः तद्युज्याकोटि स्त्रिज्याकर्णः यदि त्रिज्ययेयं कोटि
स्तादाशरेण केत्युपपन्नं कोटिरूपस्यैव शरस्य ध्रुवोन्मुख
स्यात्तज्ययाक्षजं दृक्कर्मकर्तुं युज्यते शेषोक्तिः स्पष्टा अथ
ब्रह्मगुप्तादिभिः किं स्पष्टोक्त इत्याशङ्काह ।

ब्रह्मगुप्तादिभिः स्वल्पान्तरत्वान्नकृतः स्फुटः । स्थित्य
र्धपरिलेखादौ गणितागत एव हि ॥ ११ ॥

नक्षत्राणां स्फुटा एव स्थिरत्वात्पठिताः शराः । दृक्क
र्मणायनेनैषां संस्कृताश्च तथा ध्रुवाः ॥ १२ ॥ स्पष्टार्थं ॥

अथ सूदूपणानुपहसन्नाह ।

क्रान्तिसूत्रे शरं केचिन्मन्यन्ते तेकुबुद्धयः । यद्येव माय
नं तैश्च दृक्कर्मन्यैश्च किं कृतं ॥ १३ ॥

किं स्पष्टवलने सूत्रे दत्तोमध्यशरश्च तैः । कोटिवदल
नात्मन्नात्स्पर्शमुक्तिशरौ च किं ॥ १४ ॥

किंच कृत्वा शरं कोटिं स्थित्यर्धानयनं कृतं । तादृक्
चेत्प्रशरस्तेन नानुपातेन सिध्यति ॥ १५ ॥

यदि क्रान्तिसूत्रे शरस्तदा ध्रुवाभिमुखः स्यात्निर
क्षदेशे क्षितिजस्थो ध्रुवः ध्रुवाभिमुखशराग्रस्थो ग्रहः
क्षितिजं न त्यजति नामनोन्नामनाभावात् किं तत्रा
यनदृक्कर्मणा अथवाचार्यैः कृतं येन मन्यन्ते तैरपि
कृतं भ्रान्तित्वात् तथा परिलेखे बिम्बमध्यात् स्पष्टवल
नाग्रोपरिगतं सूत्रं क्रान्तिवृत्तप्राची तस्याः कोटिवक्त्रः
किं दत्तस्तत्पक्षे ध्रुवसूत्रे ज्ञेयः शेषं स्पष्टं अथोत्क्रम
ज्यानिवृत्तिमाह ।

दृष्टिकर्मवलनञ्च केनचित् भ्रान्तितः कथितमु
त्क्रमज्यया । तत्कृतं तदनुगै स्ततो परैरन्ध्रपूहृषपर
म्यरोपमैः ॥ १६ ॥

ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र सुन्दरा सान्यथा तदनुगै विचार्यते । नोद्धता कृतिरथोद्धतास्तुवा' मामकीसुगणका विचार्यतां ॥ १७ ॥

अत्र ब्रह्मगुप्तकृतिः सुन्दरापि चतुर्वेदाचार्य्यै रन्यथा व्याख्याता अथात्मन औद्धत्या शङ्कामत्वीक्तं हेसुगणकाः इयं मामकीकृतिः नोद्धता अथवा लब्धता सम्यग् विचार्यतां अत्र रथोद्धता इति कन्देनामापि सूचितं अथव्यभिचारमाह ।

उत्क्रमज्याविधानेन दृक्कर्मवलनं तथा । यत्तैरुक्तं नतत्तथ्यं व्यभिचारोत्र कथ्यते ॥ १८ ॥

जिनाल्पकालांशगुणत्रिभज्या घातोजिनज्याविहतोस्य चापं । तेन त्रिभोनेन समः प्रतीच्यां प्राक्सत्रिभेण द्युचरः कुजे स्यात् ॥ १९ ॥

दृङ्गण्डलाकारतयापवृत्तं तद्यास्यसौम्यं क्षितिजं तदा स्यात् । क्षिप्रोपिखेटः परमेपुणात्र याम्योत्तरत्वात्क्षितिजं न जह्यात् ॥ २० ॥

दृक्कर्मसम्भूतफलद्वयस्य नाशो भवेदत्र धनर्णसा स्यात् । नैवोत्क्रमज्या विधिनात्र साम्यं दृक्कर्मकार्यं क्रमजीवयातः ॥ २१ ॥

तथैवनाशो वलनद्वयस्य साम्याद्दिगन्यत्ववियोजनेन । नसाम्यमत्रोत्क्रमजीवया स्यात् क्रमज्ययातोवलनंविधेयं ॥ २२ ॥

यत्र चतुर्विंशतिभागेभ्योऽक्ष-स्तत्राक्षज्यात्रिज्ययो
 र्घातो जिनांशज्याभक्तः फलस्य-यावत् चापं तावतः
 भुजस्य क्रान्तिज्या उत्तराक्षज्या समा भवतीत्यर्थः
 तद्यथा अक्षांशाः । ३६ । एषां ज्या । १२१० । अस्यास्त्रि
 ज्यागुणायजिनज्या हताया चापंशुश्रिद्वयं । २ । अनेन
 सत्रिभेण समो ग्रहो । ५ । यदा पूर्वक्षितिजे अथवा
 विचिभेण । ११ । समः प्रत्यक्षितिजे ग्रहो भवति
 तदा वृषभान्तः खलुस्तिके अतो दृश्यण्डलाकारं
 क्रान्तिवृत्तं स्यात् अस्य क्रान्तिवृत्तस्य क्षितिजप्रदेशे
 क्षितिजमेव दक्षिणोत्तरं स्यात् यतस्तदा कदम्बः क्षि
 तिजे वर्तते अतः क्षितिजस्थो ग्रहः परमेणापि शरेण
 कदंबोन्मुखेन विक्षिप्तः क्षितिजं न त्यजति क्रान्तिवृत्त
 ग्रहस्थानमेवोदयलग्नं स्यात् एवं दृक्कर्मफलयो र्धन
 र्णयोः साम्यं भवति उत्क्रमज्या विधानेन तयोर्न
 साम्यं स्यात् अतः क्रमज्यैव कर्त्तव्यं एवं तत्रैव वर्त्तमा
 नस्यार्कस्य वलनाभावः वलनयो र्भिन्नदिशोः साम्यात्
 उत्क्रमज्यानैव साम्यमित्यर्थः अथ यत्खलुस्तिकगे
 रवाविति श्लोकद्वयं पूर्वं व्याख्यातमेव अथ तन्मति भ्रमे
 कारणमाह ।

गर्वा द्रसराभस्यात्परविश्वासात्प्रमादत चापि । मुह्य
 न्यपि मतिमन्तः किं मन्देन्यै स्तथाचोक्तं ॥ २३ ॥

गणयन्ति नापशब्दं नवृत्तभङ्गं क्षयनचार्यस्य । रसि
 कत्वेनाकुलिता वेद्यापतयः कुक्कवयस्य ॥ २४ ॥ स्पष्टं ।

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
उदयास्तवासनाध्यायः ।

श्लोकाः । ३२९ । ग्रन्थसंख्या । अथ शृङ्गोन्नतिवा
सना तदादौ शुक्लत्वे कृष्णत्वे च कारणमाह ।

तरणिकिरणसंगीदेषपीयूषपिण्डो दिनकरदिशि च
न्द्रश्चन्द्रिकाभिश्च कास्ति । तदितरदिशिवाला कुन्तल
ग्रामलश्रीर्घट इव निजमूर्त्तिक्राययैवातपस्थः ॥ १ ॥

सूर्यादधस्थस्य विधोरधस्थमर्धं नृदृश्यं सकलासितं
स्यात् । दर्शय भाद्धान्तरितस्य शुक्लं तथौर्यमास्यां परि
वर्त्तनेन ॥ २ ॥

कक्षाचतुर्यस्तरणे र्चिं चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्यगिनो
यतो जात् । पादोनपङ्काष्ट । ५ । लवान्तरेतो दलं नृद
श्यस्य दलस्य शुक्लं ॥ ३ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्लमिन्दोऽस्य जतदनं ब्रजतश्च
भेचकत्वं । जलमयजलजस्य गोलकत्वात्प्रभवति तीक्ष्ण
विपाणरूपतास्य ॥ ४ ॥

यद्यास्योदकतपनशशिनोरन्तरं सोनबाहुः कोटि
स्त्रुर्ध्वाधरमपि तयो र्यच्च तिर्यक् सकर्णः । दोर्मूलकः
शशिदिशिभुजोग्राच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्रः कर्णोरविदिग्
नया दीयते तेन शौक्लं ॥ ५ ॥ स्पष्टं ।

अस्य वासनापूर्वं कथितैव तथापि किञ्चिदिहोच्यते

प्राग्वत् भिन्नेत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षा रविकक्षाञ्च विलि
ख्य तत्रोर्ध्वरेखां तिर्यग्रेखाञ्च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखा
संपाते चन्द्रबिम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् तिर्यग्रेखा या
उपरि चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेन्तरे ऽन्यां तिर्यग्रेखां कुर्यात्
सा रेखा प्रत्यग्रविकक्षायां यत्र लङ्घ्यं तत्र स्थित एवार्क
जोर्ध्वरेखावक्त्रिन् चन्द्रबिम्बाधं पश्चिमतः शुक्लं भवति
तस्यार्धमधस्तनं मनुष्यदृश्यं तत्रस्थेर्के व्यर्केन्दुः सपाद
चतुर्भागानं राशिचयं भवति । २ । २५ । ४५ । एता
वत्येव व्यर्केन्दुभुजे बिम्बाधं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितु
मर्हति नत्रिभे अथाध्यायोपसंहारः श्लोकमाह ।

ईषदीपदिह मध्यगमादौ यन्यगौरवभयेन मयो
क्ता । वासनामतिमता सकलोच्चागोलबोध इदमेव
फलं हि ॥ ६ ॥

यस्मात् कारणात् गोले ज्ञाते इदमेव फलं यदश्रु
तापि वासनोच्चते ।

इति श्रीभास्कररीये सिद्धान्तशिरोमणौ वासनां
भाष्ये मितान्तरे गोलाध्याये शृङ्गोन्नतिवासनादश
मोऽध्यायः ।

यन्यसंख्या ॥ १८ ॥

श्रीगणेशशारदाभ्यो नमः । अथ यन्त्राध्यायोव्याख्या
यते । तत्रादौ तदारम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवाज्ञातुमशक्यायतो विना यन्त्रैः ।

वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित् ॥ १ ॥

गोलोनाडीवलयं यष्टिः शंकुर्घटीचक्रं । चापं तुर्यं
फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रं ॥ २ ॥ स्पष्टं ।

अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपवृत्तगरविचिन्हं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसक्ते ।
नाडीवृत्ते विंदुं कृत्वा धृत्वाय जलसमं क्षितिजं ॥ ३ ॥

रविचिन्हस्य काया पतति कुमध्ये यथा तथा विधृते ।
उडुगोले कुजविन्दो मध्ये नाड्योद्ययाताः स्युः ॥ ४ ॥

यथोक्तविधिना खगोलान्तर्भगोलं बध्वा तत्र क्रान्ति
वृत्ते मेपादेरारभ्य रविभुक्तराशिभागाद्यं दत्त्वा तदश्रे
यत् चिन्हं तदपवृत्तगरविचिन्हमुच्यते भगोलं चाल
यित्वा रविचिन्हं क्षितिजे धार्यं तथा धृते सति क्षितिजं
प्राच्यां विपुवन्मण्डले यत्रलग्रं तत्र खटिकया विन्दुः
कार्यः ततः क्षितिजवृत्तं जलसमं यथा भवति तथा गो
लयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथाचाल्यः यथा रविचिन्ह
स्य कायाभ्रगर्भे पतति तथा कृते सति विपुवदृत्ते क्षिति
जविन्दो मध्ये यावत्यो घटिका स्तावत्यस्तस्मिन्काले
दिनगता ज्ञेयाः अपवृत्ते मेपादेरारभ्य प्राक् क्षितिज
पर्यन्तं यद्द्राशिभागाद्यं तल्लग्रं ज्ञेयं इति गोलयन्त्रं ।
अथ नाडीवलयमाह ।

अपवृत्ते कुजलग्रेलग्रं चाथो खगोलनलिकान्तः ।
दिक्स्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं पृथ्या निजोदयै द्याक्षं ॥ ५ ॥

व्यस्तै र्यष्टीभायामुदयेकान्यस्य नाडिका ज्ञेयाः । षष्टि
 क्वायासूर्यान्तरेथलग्नं प्रभायाञ्च ॥ ६ ॥

केनचिदाधारेण घुवाभिमुखकीलके ऽत्रधृते । अथ
 वाकीलक्वायातलमध्येस्य नता नाड्यः ॥ ७ ॥

अत्रचारुदारुमयं इष्टप्रमाणं चक्राकारं समं नेम्या
 पष्टिघटिकां कंयन्तं खगोलमध्यस्थायां ध्रुवयष्टौ पृथ्वी
 मध्यस्थाने प्रोतं कार्यं तथा खोदयप्रमाणै र्मेघादिराशि
 भिरसमै रुभयपार्श्वयोः षड्वर्गेण च बुद्धिमता अङ्कनीयं
 तैश्च उदयै र्विलोमैरङ्गं मेघात्पश्चिमतो वृषो वृषात्पश्चि
 मतो मिथुन इत्यादि सचाङ्कनप्रकारः सर्वतोभद्रयन्त्रे
 यथा मयापठितः वृत्तौ चक्रभागै स्तदन्तर्घटीभिः स्वदे
 शोदयैश्चाङ्कयेदस्य पार्श्वं प्रतिखोदयं खाग्रिभिः क्षेत्रभागै
 स्त्रिभागाभिधै र्द्वादशांशै र्नवांशैः त्रिभागै र्द्विभागै स्तथा
 स्वस्वनाथैः प्रयत्नेन षड्वर्गमेवं विभज्य एवं यन्त्रं कृत्वा
 यस्मिन्दिने तेन कालज्ञानं तस्मिन्दिने यावानौदयिको
 रविस्तद्भुक्तान् राशीन् मेघादेर्दत्त्वा भुज्यमानराशे र्भा
 गान् क्षेत्रभागेषु दत्त्वाये रविचिन्हं कार्यं तस्मिन्दिने
 उदयकाले यष्टिक्वायाया पश्चिमतो गता तस्यां क्वाया
 यां रविचिन्हं यथा भवति तथा यन्त्रं स्थिरं कार्यं ततो
 नन्तरे रवि र्यथा यथा उपरियाति तथा तथा क्वाया
 धोगवति क्वायार्कचिन्हयो र्मध्ये या घटिका स्ता दिन
 गता ज्ञेयाः तथा यष्टिक्वायायां योराशिर्येच क्षेत्राशा

स्तत्क्षयं चैर्य स च षड्वर्गः अथ वार्कि खगोलांतस्थेन
 यष्टिप्रोतेन चक्रान्तः इष्टप्रमाणं कीलकं प्रोतं कृत्वा
 सकीलकोध्रुवाभिमुखो यथा भवति तथा केनचिदा
 धारेण चक्रं स्थिरं कार्यं तथा कृते इष्टकाले कीलका
 यायत्रलगति तस्य यन्त्राधश्चिन्हस्य च मध्ये नतना
 डिका ज्ञेयाः । इति नाडीवलयं । अथ घटिकामाह ।

घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्नीतले पृथुक्किद्रा ।
 द्युनिशनिमज्जनमित्याभक्तं द्युनिशं घटीमानं ॥ ८ ॥

अत्र दशभिः शुल्बस्य पलैरित्यादि यत् घटीलक्षणं
 कैश्चित्कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतदुपेक्षितं इष्टप्रमा
 णाकारसुपिरं पात्रं घटीसंज्ञमङ्गीकृतं द्युनिशनिमज्ज
 नसंख्यया यदि षट्त्रिंशत्कृतानि पानीयपलानि
 लभ्यन्ते तदैकेन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकं । इति
 घटीयन्त्रं । अथशङ्कुमाह ।

समतलमस्तकपरिधि र्भ्रमसिद्धोदन्तिदन्तजः शङ्कुः ।
 तक्वायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानां ॥ ९ ॥ स्पष्टं ।

इति शङ्कुयन्त्रं । अथचक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्य यष्टिङ्खलादिकाधारं ।
 धात्रीत्रिभङ्गाधारात्कल्प्याभाद्धेत्रं खार्धञ्च ॥ १० ॥

तन्मध्ये हृत्प्राचं क्षिप्रार्काभिमुखनेमिकं धार्यं । भूमे
 रुन्नतभागास्तत्राक्षकायया भुक्ताः ॥ ११ ॥

तत् खार्धान्तश्च नता उन्नतलवसङ्गुणीकृतं शुद्धं
दुदलोन्नतांशभक्तं नाद्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥ १२ ॥

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेत्यां
शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्यः चक्रमध्ये सुपिरं
सूक्ष्मं आधारात्सुपिरेपरिगामिनीं लम्बवदूर्ध्वरेखा
कार्या तन्मत्स्यतोऽन्या तिर्यग्रेखा चात्र कार्या तच्चक्रं
परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वा आधारात् त्रिभे इति
नवतिभागान्तरे तिर्यग्रेखा तत्परिधिसम्याते धात्री
क्षितिः कल्प्या भाईन्तरे ऊर्ध्वरेखा नेमिसम्याते खाड्वं
कल्प्यं सुपिरे सूक्ष्मांशलाका प्रोतव्या सा चाक्षसंज्ञा
तत् चक्रमर्काभिमुखनेमिकं यथा भवति तथा आधारे
धार्यं तथा धृते ऽक्षस्य क्रायापरिधौ यत्र लगति तत्कु
ञ्चिन्ह्येयोरन्तरे येशास्ते रवेरुन्नतांशाः ये क्रायाखार्ध
येरन्तरे तेनतांशा ज्ञेयाः एवमत्र नतोन्नतांशज्ञान
मेव भवति अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः तद्यथा तस्मि
न्दिने गणितेन मध्यं दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानं च
ज्ञात्वानुपातः कृतः यदिमध्यं दिनोन्नतांशैर् दिनार्ध
नाद्यो लभ्यन्ते तदैभिः किमित्येवं स्थूलघटिकाः सु
अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।

पैत्रर्षेपुष्यान्तिमवारुणानामृत्तद्वयं नेमिगतं यथा
स्यात् । दूरेऽन्तरेणेषुभखेचरौवा तथात्रयं च सुधिया
प्रधार्यं ॥ १३ ॥

नेमिस्थदृष्ट्यात्गतं प्रपश्येत्वेटंचधिष्यस्यच योग
तारां । नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये येंशाः स्थिताभध्रुवको
युतस्तैः ॥ १४ ॥

प्रत्यक्स्थिते भेद्यपुरःस्थितेतैर्हीनोध्रुवः स्यात् खच
रस्य भुक्तं यन्त्रस्याधोनेम्यां दृष्टिं कृत्वा ऊर्ध्वनेम्यामुक्त
र्क्षाणां मध्ये भद्रितयं युगपत् नेमिगतं यथा स्यात्तथा
यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ययोरैकतरं स्थानमङ्कयेत्
ततोऽग्रे पृष्ठतोवा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत् ग्रहः
प्रायोत्तगतो दृश्यते अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो
ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यं तत्स्थानम
प्यङ्क्यं अथ भद्रहाङ्कयोर्मध्ये येंशास्तैर्भध्रुवोयुतः स्फुट
ग्रहो भवति यदा ग्रहात्पश्चिमस्थं नक्षत्रं यदा पूर्वस्थं
नक्षत्रं तदा भध्रुवोहीनः स्फुटग्रहो भवति अथवात्प
शरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततोदूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा
तावेव विध्वाप्रोक्तवत् ग्रहज्ञानं । इति चक्रयन्त्रम्
अथचापंतुर्यगोलञ्चाह ।

दलीकृतं चक्रमुशन्तिचापं कोदण्डखण्डं खलुतुर्य
गोलं ॥ १५ ॥ स्पष्टं ॥

अत्र यन्त्रेषु गोलोगोलएव नाडीवल्यं विपुवदृक्तं
तयोर्घटिकाज्ञाने गोलयुक्तिरेव वासना सम्यक् ध्रुवा
भिमुखयष्टिके गोले धृते यथोक्ताः स्वतएव घटिका
ज्ञायन्त इत्यर्थः यत्तु नाडीवल्यं चक्रं कृत्वा यष्ट्यां

प्रोतं तत् षड्वर्गाङ्कनार्यमेव यत्तु चक्रं तद्दृङ्मण्डलं
 तत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव गोलयुक्त्या भवति दृङ्मण्ड
 ले क्षितिजादुपरि यैर्भागै रविर्भवति तैरेव पश्चिमक्षिति
 जादधः कीलकहाया लगतीत्यर्थः ग्रहवेधे यदक्षेपधि
 ण्यद्वयं नेमिस्थं कृत्वा यन्त्रं धृतं तत्क्रान्तिवृत्ताकाराव
 स्थानार्थं अतस्तत्रापि गोलयुक्तिरेव वासना इति चाप
 तुर्ये । अथ फलकयन्त्रमाह ।

दृङ्मण्डले प्रस्फुटकालउक्तः सुखेन नान्यै र्यतितं
 मयातः । सगोलयुक्ते र्गणितस्य सारं स्पष्टं प्रवक्ष्ये फल
 काख्ययन्त्रं ॥ १६ ॥ स्पष्टं ।

इदानीमभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमाह

नित्यं जाद्यतमोहरं सुमनसामुजासनं सप्रभं चाक्षो
 र्गं समयावबोधनविधौ प्रोहोधितज्योतिषं । सेव्यं मण्ड
 लमध्यगं सुकृतिभिर्यन्त्रं स्फुटं वक्ष्ये नलैतद्गुणमेव
 देवममलं श्रीभास्करं भास्करः ॥ १७ ॥

वक्षि कथयामि किं यन्त्रं किंविशिष्टं स्फुटं अव्यभि
 चारि कः कर्त्ता अहं भास्करः किं कृत्वा नत्वा प्रणिपत्य
 कं भास्करं स्वर्यं किं विशिष्टं मण्डलमध्यगं सुक्ष्मरूपाव
 स्थानं पुनः किं विशिष्टं मितिप्रतिविशेषणं सम्बध्यते
 नित्यं अविनाशिनं तथा जाद्यतमोहरं शैत्यतमोहरं
 तथा सुमनसां कमलादीनामुजासनं तथा सप्रभं सदी
 प्रिकं तथा अक्षेर्गं निरायासं कसमयावबोधनविधौ

कालज्ञानविधाने प्रोद्धोधितज्योतिषं उज्ज्वलिततारकं
यदेतत्तारकाणां तेजस्तद्रवितेजः सञ्जनितमेवेत्यर्थः
तथा सेव्यं उपास्यं कैः सुकृतिभिः पुण्यकृद्भिः अथैता
न्येव विशेषणानि यंत्रे व्याख्यायन्ते किं विशिष्टं यंत्रं
जाद्यतमोद्धरं जाद्यमौढ्यं तदेव तमोद्धरतीति जाद्य
तमोद्धरं कदा नित्यं प्रत्यक्षं तथा सुमनसां विदुषामु
ज्जासनं तथा सप्रभं क्वायासहितं तथा अक्लेशं समया
वबोधनविधौ अत्र सुखेन कालज्ञानं भवतीत्यर्थः
तथा प्रोद्धोधितज्योतिषं उज्वलीकृतज्योतिःशास्त्रं
तथा सुकृतिभिः सुगणकैः सेव्यं तथा मण्डलम
ध्यगं मण्डलं मध्यगं यस्येति मण्डलमध्यगं अन्तर्लि
खितवृत्तमित्यर्थः तथा ऽमलमिति । इदानीं यंत्र
लक्षणमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाद्गां । ९० । गुलै
र्विस्तृतं विस्ताराद्विगुणा । १८० । यतं सुगणकेनायाम
मध्येतया । आधारः श्लथशृङ्खलादिघटितः कार्या
च रेखा तत स्वाधारादवलम्बह्वत्रसदृशी सालम्ब
रेखोच्यते ॥ १८ ॥

लम्बं नवत्यं । ९० । गुलकैर्विभज्य प्रत्यंगुलं तिर्य
गतः प्रसार्य । ह्यत्राणि तत्रायतम्बह्वरेखा जीवाभि
धानाः सुधिया विधेयाः ॥ १९ ॥

आधारतोषः खगुणां । ३० । गुलेषु ज्यालम्बयोगे

सुधिरञ्च सृक्ष्मं । इष्टप्रमाणा सुधिरं शलाका क्षेप्यात्
संज्ञा खलुसाप्रकल्प्या ॥ २० ॥

पथ्यं । ६० । गुलव्यासमतश्चरन्ध्रात्कृत्वा संवृत्तं परि
धौ तदक्ष्मं । षष्ठ्या । ६० । घटीनां भगणांश । ३६० । कैश्च
प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ॥ २१ ॥

अग्रे सरन्ध्रा तनुपट्टिकैका षष्ठ्यं । ६० । गुला दीर्घ
तया तथाज्ञा अत्रादौ धातुमयं श्रीपर्णादिदारुमयं वा
फलकं चतुरस्रं स्रक्ष्मं समं कर्तव्यं तच्च नवत्यं । ६० ।
गुलविस्तारं द्विगुणदैर्घ्यविस्तारं तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्या
धारः शिथिलः शृङ्खलादिः कार्यः आधारे धृतं यंत्रं
यथालम्बमानं स्यात्तथा धृते फलके आधारादधः सूत्र
मवलम्बरेखा कार्या सालम्बसंज्ञा तं लम्बं नवति । ६० ।
भागं कृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा दीर्घा कार्या तिर्यक्
त्वंतुलम्बभवान्मत्स्यात् सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया आधारा
दधस्त्रिंशदंगुला । ३० । तरे या ज्या तस्या लम्बस्रच
सम्पाते सुधिरं तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या सा ऽक्ष
संज्ञा तस्माद्रन्ध्रात्त्रिंश । ३० । दङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्त
रेखा कार्या सा षष्टि । ६० । घटिकाभिर्भगणांशकैः
खपडग्रिसंख्यैः । ३६० । प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः । १० ।
पानीयपलैश्चाज्ञा अथ ताम्बादिमयी वंशशलाकामयी
वापट्टिकाषष्ठ्यङ्गुला । ६० । दीर्घतया तैरेव फलका
ङ्गुलैस्तथैवाङ्किता कार्या सा पट्टिका ऽर्धाङ्गुलविस्तृता

एकस्मिन्नत्रेऽगुलमात्रागुलवितृता कुठाराकारा कार्या
तत्र विस्तारमध्ये किं च कार्यं अक्षप्रोतायाः पट्टि
कायाः लम्बोपरिधृतायाः एकं पार्श्वं यथा लम्बरेखा नाक्षं
जहाति तथा सरंध्राकार्येत्यर्थः इदानीं यंत्रोपकरण
माह ।

यत्खण्डकैः स्थूलचरं पलाद्यं तद्भोक्तुह । १९ । तस्याच्च
रशिञ्जिनीह ॥ २२ ॥

यत्खण्डकोत्थं चरार्धं पानीयपलात्मकं तस्यकोन विं
शति । १९ । भागोत्र चरज्या ज्ञेया तानि चरखण्डानि
दिङ्नागसत्त्वंगमुणै । १० । ८ । १ । विनिघ्नीपलप्रभास्यु
चरखण्डानोति तानि यथा सार्धचतुरङ्गुले । १ । पल
प्रभादेशे । ४५ । ३६ । १५ । अत्रोपपत्तिः खण्डकै चर
साधने कथितैव तच्चरं रूपत चरज्यारूपमेवागच्छति
तच्च पानीयपलात्मकं अतस्तत्पङ्कितमस्वात्मकं स्यात्
स्वल्पत्वात् ज्ञातावत्येव भवति ततोनुपातः यदि
त्रिज्याव्यासार्धे एतावती चरज्या तदात्रिंशद्वासाधे
क्रियतीति अत्र त्रिंशच्चरज्याया गुणकस्त्रिज्या चरः
अतः पङ्क्तिस्त्रिंशताच त्रिज्यापवर्तने कृते जात एकोन
विंशतिर्चरः । १९ । रूपं । १ । गुणः फलमत्र यंत्रे चरज्ये
त्युपपन्नं इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाभवाः शैलभुवो धृतिश्च विश्वेचवाणाः । ४ । ११ ।

। १७। १८। १३। ५। पलकर्णनिम्नाः। अर्कोद्भूताः स्युः
क्रमशः स्वदेशे राश्वर्धलभ्यानि चिखण्डकानि ॥ २३ ॥

तैः क्रान्तिपाताढ्यरवे भुजज्या पष्ठ्युद्भूतात्प्रवणेन
युक्ता। दिग्घो। १०। कृता। ४। सा भवतीच्च यष्टिः सा
पष्टिकायां सुपिरात्प्रदेया ॥ २४ ॥

एतानि खण्डकानि निरक्षदेशे पलकर्णगुणानि
द्वादशभक्तानि स्वदेशे भवन्ति पञ्चदशभिः पञ्चदशभि
भागै रेकैकं लभ्यते एवन्तैः खण्डकैः सायनांशार्कात्
भुजज्या साध्या सा पष्टिभक्ता पलकर्णयुता ततोद्दश
गुणा चतुर्भक्ता अङ्गुलात्मिका यष्टिर्भवति सा यष्टिः
पष्टिकायां सुपिरादेया यष्टिमितान्यङ्गुलानि पष्टि
कायां रन्ध्रादारभ्य गणयित्वाग्रे चिह्नं कार्यमित्यर्थः
अत्रोपपत्तिः अत्र सुपिरोपरि या ज्यारेखा मध्यरेखेति
ज्ञातव्या इह किल दृश्यण्डलाकारे धृते यत्रे कील
कायापरिधौ यत्र लगति तन्मध्यरेखयोरन्तरे ये उन्नत
भागा स्तेषां ज्या उन्नतज्या मध्यरेखा काययोर्मध्ये याव
न्त्यङ्गुलानि तावती उन्नतज्येत्यर्थः सैवेष्टकालेशङ्कुः स
एव पलकर्णगुणोद्वादशहतइष्टइतिः स्यात् सा त्रिज्या
गुणाद्युज्यया भक्तोष्टान्त्यका स्यात् अथ त्रिज्योत्तरगोले
चरज्यया युतादक्षिणेहीनासत्यन्त्या स्यात् अन्त्याया
इष्टान्त्यको नायायक्रेपं सा नतकालस्योत्क्रमज्या स्यात्
अतस्तस्याउत्क्रमचापे कृते नतकालो ज्ञायत इति किल
गोले कालज्ञानवासना इदं धूलोकर्मयंत्रादेवोपसंहरत्तुं

यष्टिः कृता तत्र तावत् राश्वर्ध । १५ । भुजेद्युज्या ।
 ३४१८ । राशौ । ३३६६ । सार्धं राशौ । १ । १५ । ३२८२ ।
 राशिद्वये । ३२१८ । सार्धं राशिद्वये । २ । १५ । ३१६१ ।
 राशित्रये । ३१४१ । यदा किल द्वादशाङ्गुलशङ्कुः स्त्रिज्य
 या गुण्यते आभिर्द्युज्याभिः पृथक् पृथक् विभज्यते ताव
 त्सर्वत्र द्वादशाङ्गुलानि लभ्यन्ते अधोवेदाभवा इत्यादी
 नि व्यङ्गुलानि उपरि तनान्द्वादशपरित्यज्य एषामेवा
 न्योनुपातः एतान्येव स्वदेशेपलकर्णगुणानि द्वादश
 हृतानि पञ्चदशभागलभ्यानि खण्डकानि कल्पितानि
 तैः खण्डकैः सायनांशार्कस्य भुजज्या व्यङ्गुलात्मिका
 भवति अतः पष्ठुद्धृता इयमक्षकर्णेय्वतो योज्या
 यतो ये उपरित्यक्ता द्वादशते यावदक्षकर्णेन गुण्यन्ते
 द्वादशभिर्विभज्यन्ते तावदक्षकर्ण एव लभ्यते एवं
 द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः इष्टान्त्या जाता इयं धूहीकर्मा
 पसंक्षारायं त्रिंशदङ्गुलस्य शङ्कोः परिणामिता तत्रानु
 पातः यदि द्वादशाङ्गुलस्येयंतदात्रिंशदङ्गुलस्य केति
 अत्र गुणकभाजकौ त्रिभिरपवर्त्य गुणस्थाने दश । १० ।
 भागहारे चत्वारः । ४ । कृताः एवमनुपातेन त्रिंश
 दङ्गुलशङ्कोरिष्टान्त्यायष्टिसंज्ञा भवतीत्यर्थः यदि त्रिंश
 क्कोर्यष्टिमिता इष्टान्त्या तदेष्टशङ्कोः कियतीति एव

टोपिः जीवावयवान्पिण्डाग्रकस्य तानपिमादपिमात् संशो
 धवेदाभवा इत्यादीनि निरुद्धे खण्डानि कल्पितानीत्यर्थः ।

मिष्ठशंकुर्यष्ट्या गुण्य स्त्रिंशताभाज्यःफलमिष्टान्या इति स्थितं तदर्थं सा यष्टिः पट्टिकायां दत्ता तदग्रे चिन्हं कृतं इदानीं यष्टि प्रयोजनमाह ।

धार्यं तथा फलकयंत्रमिदं यथैव तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिनस्य तेजः । क्रायात्तजा स्पृशति तत्परिधौ यमं शं तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥ २५ ॥

अक्षप्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्यष्टेरया दुपरिफलके धशगोलक्रमेण । यत्नाद्देयश्चरदलगुण स्तत्र याज्या तथात्र किन्ने वृत्ते तलगघटिकाः स्फुर्नता लम्बकान्ताः ॥ २६ ॥

तद्यंत्रमाधारे ऽवलम्बमानं तथा धार्यं यथा यंत्रो भयपार्श्वयोस्तुल्यकालमेवार्कतेजो लगति अर्काभिमुख नेमिकं दृङ्माण्डलाकारमित्यर्थः तथा धृते सुपिरे प्रोत स्यात्तस्य क्रायावृत्तपरिधौ यस्मिन्नंशे लगति तत्रांशकः कल्प्यः अथाक्षप्रोतैव पट्टिका रविचिन्हे स्थाप्या तथा धृतायां पट्टिकायां यत्पूर्वं कृतं यष्टिचिन्हं तस्मादुपरि उत्तरगोले दक्षिणगोलेतु तदधश्चरज्यामितान्यङ्गुला नि फलके गणयित्वा तत्र चिन्हं कार्यं चिन्हस्थाने याज्या रेखा सा वृत्ते यत्र लग्ना तस्माद्धोवृत्ते लम्ब रेखा वधेर्यावत्यो घटिकास्तावत्यस्तत्काले नता ज्ञेयाः तद्रविचिन्हं यदि रेखयो मध्ये स्थितं तदा तदनुसारिणीं तत्रान्यां रेखां प्रकल्प्य नाशो ज्ञेयाः अत्रोपपत्तिः

अत्रोत्तरगोले सुपिरादुपरि दक्षिणे तदधश्चरज्या
मितान्यङ्गुलानि दत्त्वा तदग्रे चिन्हं कार्यं तदन्त्याग्रं
ज्ञेयं एवं वृत्तस्याधो व्यासार्धं चरज्यया युतो नं कृतं
भवति अतः सा अन्त्या अथ वृत्तपरिधौ यत्र क्वाया
लग्ना तन्मध्यरेखयोरन्तरं किलशंकुः क्वायोपरि पट्टि
कार्या न्यस्तायां यत्र यष्टिचिन्हं तन्मध्यरेखयोरन्तरमि
ष्टान्त्या यदि त्रिज्याग्रे शंकुतुल्यो विप्रकर्षस्तदा यष्ट्य
ग्रे क्रियानिति एवं त्रैराशिकं कृतं भवति साद्युदले
अन्त्यायाः शोष्या अन्त्याग्रन्तुचरज्यया मध्यज्याया
उत्तरगोले उपरि दक्षिणे ऽधोवर्तते अतो यष्ट्यग्रा
दुपर्यधश्चरज्या दत्ता तदग्रे याज्या रेखा तथाऽवक्लिन्ने
ऽधोवृत्तखण्डे बाणरूपमन्त्याया अवशेषं भवति अत
स्तदुत्क्रमज्याया चार्प नतघटिका भवन्ति तस्या ज्या
रेखायाः सकाशात् लम्बरेखावधिनतघटिकावृत्ते विग
णय्य याच्चा इत्यर्थः एवं क्वायादर्शनात् कालज्ञान
मुक्तेदानीमेतावत्यभीष्टेकाले नते क्वायालगिय्यतीत्ये
तदर्थमाह ।

लम्बाद्देया विनतघटिका स्तज्यकातश्चरज्या व्यस्ता
देया भवति च तथा यापरा तत्र मौर्या । धार्या
पट्टी स्पृशति हि यथा तज्यकायष्टिचिन्हं पट्टीस्थाने निप
तति तदाऽक्षस्य नूनं प्रभाऽस्य ॥ २७ ॥

अधस्तनालम्बवृत्तसम्पातादूर्ध्वं वृत्ते नतघटिका

गण्याः तदग्रे याज्या रेखा तस्याध उत्तरगोले दक्षिणेतु
 तदुपरि फलके चरज्यामितान्यङ्गुलानि गणयित्वाद्ये
 चिन्हं कार्यं तत्र याज्यारेखा तस्यां रेखायां पट्टीस्थित
 यष्टिचिन्हं यथा लगति तथाऽत्तप्रोतैवसापट्टीधार्या
 पट्टीस्थाने तस्मिन्काले ऽत्तस्य ह्याया पतिष्यतीति ज्ञेयं
 अत्रोपपत्तिः कथितप्रकारवैपरीत्येन यदस्य यत्रस्य
 नवत्यङ्गुलविस्तारः तद्विगुणं दैर्घ्यमुक्तं तत्सर्वदेशाभि
 प्रायेण अथवा यावदेव स्वदेशे उपयोगितावदेव बुद्धि
 मता कार्यं तद्यथा वृत्तमध्यरन्त्रादुपरि परमचरज्या
 मिता रेखाऽष्टौ । ८ । अधश्च अष्टत्रिंशत् एवं पट्च
 त्वारिंश । ४६ । दङ्गुलानि विस्तारे परमयष्टिमितान्यङ्गु
 लानि द्विगुणानि पट्सप्ततिर्दैर्घ्ये । ७६ । एतावता कुरु
 चेत्त्रपर्यन्तं यावत्कालज्ञानं स्यात् इति फलकयंत्रम्
 अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिज्याविष्कम्भार्धं वृत्तं कृत्वा दिग्द्विकृतं तत्र । दत्त्वा
 यां प्राक्पद्यात् युज्यावृत्तं च तन्मध्ये ॥ २८ ॥

तत्परिधौ पष्ट्यङ्गं यष्टिर्नष्टद्युतिस्ततः केन्द्रे । त्रिज्या
 ङ्गुलानि धेया यष्ट्यग्राग्रान्तरं यावत् ॥ २९ ॥

तावत्या मौर्ध्वा यत् द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत्तत्र । दिन
 गतशेषानाद्यः प्राक्पद्यात्स्युः क्रमेणैव ॥ ३० ॥

समायां भूमौ त्रिज्यामिताङ्गुलेन कर्कटेन वृत्तं दिग्
 द्विकृतञ्च कृत्वा तत्र प्राक् पद्याद्या गोलवशादुत्तरा

दक्षिणावाज्यार्धवहेया अत्राययोर्बद्धं सूत्रमुदयास्त
सूत्रमुच्यते अथ तस्यैव वृत्तस्य मध्ये द्युज्यामितेन कर्क
टेनान्यदृत्तं कृत्वा नाडीपट्याऽकनीयं ततस्त्रिज्यामि
ताङ्गुलाया ऋजुयष्टेर्मूलं केन्द्रे लग्नं कृत्वा ग्रमर्काभि
मुखं तथा धार्यं यथा यष्टिर्नष्टकाया स्यात् ततः प्राच्यां
दिशि त्रिज्यावृत्ते यदयाग्रचिह्नं तस्य यष्ट्यग्रस्य च
मध्ये ऋजुशलाकया मित्वा सा शलाका द्युज्यावृत्तेजी
वावत् धार्या नज्यार्धवत् ततः शलाकाग्रयो मध्ये धनु
षि यावन्त्यो घटिकास्तावन्त्य स्तदादिनगता ज्ञेयाः एवं
पश्चिमायाग्रयष्ट्यग्रयो मध्ये शलाकया दिनशेषा ज्ञेयाः
दिनशेषेनन्दिनमानं दिनगतनायो भवन्ति यतस्त
दैक्यं दिनमानं अत्रोपपत्तिर्गोलयुक्त्यैव यष्टीत्रिज्या
यङ्गुवि वृत्तं लिखितं तत् क्षितिजं तत्र पूर्वतः पश्चिमत
स्यात् अत्राग्रयो रूपरि गतारेखा उदयास्तसूत्रं
अत्राग्रे उदितो रविर्यथा यथाक्षेरात्रवृत्तगत्या उपरि
गच्छति तथा तथा केन्द्रे निवेशितमूलाया यष्टेरग्रे
भ्राम्यमाणे यष्टिर्नष्टद्युतिः स्यात् यतो यष्ट्यग्रे रविः
अत्राग्रादर्कं यावदक्षेरात्रवृत्ते यावन्त्यो घटिकास्ता
वन्त्यो दिनगता भवन्ति तत्राकाशे द्युज्यावृत्तं लिखितुं
नायाति अतो याग्रयष्ट्यग्रयोरन्तरं शलाकया मित्वा
गृहीतं ततो भुवि लिखिते द्युज्यावृत्ते तथा शलाकया
ज्यारूपया धनुषि घटिकाज्ञानं युक्ति युक्तं अथान्यद्दृष्ट
यष्ट्यग्रात्मना ज्ञेया दृग्ज्यानृकेन्द्रयोर्मध्ये नष्टद्युते

यष्टिरेयाद्दधो यावान् लम्बस्तावान् तस्मिन्काले शंकुःशं
कुकेन्द्रयो र्मध्ये दृग्ज्या ज्ञेया शंकुप्राच्यपरयो रन्तरं
वाङ्गः प्रागपराशानरान्तरं वाङ्गरिति वक्ष्यति केवलदि
ग्ज्ञाने सत्यक्षभाभात् । उदये स्तेयद्यप्रप्राच्यपरा मध्य
मया स्यात् ॥ ३१ ॥

शंकूदयास्तसूत्रान्तरमर्कगुणंनरोद्धृतं पलभा उदय
कालेस्तकालेवा यष्टिर्नष्टद्युति द्वियमाणा सकलैव भूल
या स्यात् एवं यष्ट्यप्रप्राच्यपरयोरन्तरं त्रिज्यावृत्ते
ज्यार्धवत्स्थितं साया ज्ञेया ततः प्राग्बुद्धयास्तसूत्रं
दृष्टकाले शंकुश्चशंकूदयास्तसूत्रयोरन्तरं द्वादशगुणं
शंकुना भक्तं पलभा स्यात् अत्रोपपत्ति स्त्रैराशिकेन
यद्यथा यद्यस्य शङ्कोः शंकूदयास्तसूत्रयोरन्तरं शङ्कु
तलं भुजस्तदा द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः क इति फलं विषु
वती भवति अथोद्यन्तमर्कमद्वद्वापि कथयति ।

भुजयो रेकान्यदिष्टो रन्तरमैकं रविचुषं ॥ ३२ ॥

शंकून्तरहृत्पलभा प्रागपराशानरान्तरं वाङ्गः स्यष्ट
अत्रोपपत्तिः यत्र देशे विषुवती । ४ । तत्रोत्तरगोले
प्रथमशङ्कुःशङ्कुःशङ्कुलो दृष्टः तस्य याम्यो भुजः पञ्चा
ङ्गुलः अन्यश्च पट्त्रिंशदङ्गुलः तस्य याम्यो भुजः सप्ता
ङ्गुलः अत्राग्रयाकिलशङ्कुतलं न ज्ञायते किन्तु भुजा
ग्रयो र्यावदन्तरं शङ्कुतलयोरपि तावदेवान्तरं भवति
तत्रशङ्कुतलं कल्पितं । २ । कस्य शंकूदयांतरतुल्यस्य

शङ्कोः । ६ । यद्यस्य शङ्कोरिदं शंकुतलं तदा द्वादशाङ्गु-
लस्य किमिति फलं पलभा । ४ । अथवा पलभाप्रमाणं
या । १ । यदि द्वादशाङ्गुलस्य शङ्कोः पलभा शंकुतलं
तदा त्रिंशद्दङ्गुलस्य पटत्रिंशद्दङ्गुलस्य किमिति । १२ ।
या । १ । ३० । वा । १२ । या । १ । ३६ । एवं ज्ञाते शंकुतले
पृथक् पृथक् या । १३ । या । १६ । एते स्वस्वयाम्यभुजाभ्यां
रहिते जाते- उत्तरेऽग्रे या । १३ । रू । ६० । या । १६ । रू ।
८४ । अनयोरग्रयोः समीकरणे क्केदगमे चक्रियमाणे
इयंक्रियोपपद्यते इदानीं दिग्देशकालानामज्ञाने केव-
लार्क दर्शनादेव सर्वमाह ।

यद्याशंकुत्रितयं ज्ञात्वा वा कथ्यते सर्वं ॥ ३३ ॥
आद्यन्तशङ्कुशिरसो स्तिर्यक्मृच्चं निवध्य तत्सक्ते ।
मध्यमशंकग्रहे । २ । सूत्रे भूमिं पृथङ्ग्रेये ॥ ३४ ॥
भृच्चिन्हद्वितयोपरिसूत्रं तत्रोदयास्तसूत्रं स्यात् ।
तत्कोन्द्रान्तरमया सूत्रादग्रान्तरे ततः प्राची ॥ ३५ ॥
प्राग्दत्तोत्तङ्गाया तद्भ्रुतिविहृताग्रकार्कसङ्गुणिता ।
क्रान्तिज्यात्रिज्याघ्नीजिनभागज्योद्भृता देर्ज्या ॥ ३६ ॥

त्रिज्यावृत्तं विलिख्य प्राग्दद्यद्याशंकुत्रितयमभीष्टे
काले ज्ञात्वा प्रथमतः तीयशंकग्रयो रेकं सूत्रं तिर्यक्
बध्वा मध्यस्यशङ्को रग्रेन्यत्सूत्रस्यैकमग्रं बध्वा तत्सूत्रति-
र्यक्स्यसूत्रे लग्नं यथा भवति तथा प्रथमशंकभिमुखं
अधः कर्णगत्या त्रिज्यावृत्तपरिधिं नीत्वा तत्र पूर्वभाग

चिह्नं कार्यं ततोऽन्यत्सूत्रं तदेव वा तृतीयशंक्रभिमुख
 मनेनैव प्रकारेण नीत्वा वृत्तपश्चिमभागे चिह्नं कार्यं
 तयोश्चिह्नयो रूपरिगतं सूत्रमुदयास्तसूत्रं स्यात् छत्र
 केन्द्रयो रन्तरमया उदयास्तसूत्रादघातुल्येनरे केन्द्रो
 परि प्राच्यपरा रेखा कार्या ततः शंक्रुदयास्तसूत्रान्तर
 मित्यादिना पलभाज्ञानं शेषं स्पष्टं अत्र गोले ऽधोरात्र
 वृत्ते यथोक्तं क्षितिजसम्पातयो रुदयास्तसूत्रं बध्वा
 तस्मिन्नेवाधोरात्रवृत्ते चिह्नत्रयं कृत्वा तानि शङ्कुशि
 रांसि प्रकल्प्य आद्यन्तचिह्नयो स्तिर्यक् सूत्रं च निबध्य
 मध्यसूत्रान्तिर्यक्सूत्रं सक्तं अधः कृत्वा नीयमानं उदया
 स्तसूत्रे एव लगति इत्युपपत्तिर्दर्शनीया ततोऽत्रा दिक्
 पलभाज्ञानं युक्तियुक्तं पलभाज्ञाने तद्देशज्ञानं अथ
 कालज्ञानमाह ।

तद्वनुराद्ये चरणे वर्षस्यार्कः प्रजायतेऽन्येषु ।

भाईच्छुभतः सभार्धोभगणात्पतितोऽर्कचरणानां ॥ ३७ ॥

चतुर्चिह्नैर्ज्ञानं स्यात् चतुर्चिह्नान्ययतस्ततोऽवक्ष्ये ।

भात्रितयात् भाधमणं नसदस्माद्दिकपलाद्यन्व ॥ ३८ ॥

छायातोऽयातोऽवाभानुः सक्रान्तिपातएव स्यात् ।

पातोऽगः स्फुटभानुः स्फुटभानूनो भवेत्पातः ॥ ३९ ॥

अत्रायतः श्रुतिभाजिताग्रकार्कसङ्गुणितेत्यादि वि
 लोमविधिना या स्फुटार्कदोर्ज्या आनीता तस्याऽयद्वनुः
 स रविर्भवति एवं वर्षस्य प्रथमचरणे द्वितीये भाईत

च्युतस्तृतीये सभाह्नः चतुर्थे भगणात्पतित इति व्यस्तविधिः वर्षचरणज्ञानं ऋतुचिन्हैः अत्रान्यै राचार्यै भीत्रित याद्दिग्ज्ञानं दिग्ज्ञाने भाभ्रमरेखां चोत्पाद्य केन्द्रभाभ्रमरेखयो र्यद्यास्योत्तरमन्तरं सा मध्यक्याया ततः क्रान्तिज्या विलोमविधिना तस्याः रविरक्षय्य एवं वक्ष्यमाण महाप्रश्नभङ्गायंयत्कृतं तदसत् कुतः यद्भात्रितयाज्ञाभ्रमणं तदपि तावदसत् अन्यान्यभाग्रहणादन्यथान्यथा भाभ्रमरेखा स्यादिति निपुणैरवलोक्यं भाभ्रमनाशे दिक्पलादिकमपि न घटते अतोयष्ट्याशंकुत्रितयं ज्ञात्वेत्यादिना महाप्रश्नभङ्गोयुक्तः अत्रकिलायातो रविर्जातः योत्रायातः छायातोवा रविर्जायते सप्तक्रान्तिपात एव स्यात् अतः पातो नो रविर्भवति रव्यूनश्चपातो भवतीति युक्तमुक्तं एवं स्फुटरवेर्मध्यमो मध्यमाद्द्वर्गणोद्द्वर्गणात्कल्पगतमिति कालज्ञानं इति यष्टियन्त्रं इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्रशंसामाह ।

अथ किमुप्युतन्त्रै र्धर्मितो भूरियन्त्रैः स्वकरकलि तयष्टे र्दत्तमूलाग्रदृष्टेः । नतदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं दिविभुविचजलस्थं प्रीच्यतेतः स्थलस्थं । ४० । अथ प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं तत्त्वान्तरं तस्य समुद्रयं च । योवेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ धीयन्त्रवेदीवद् किं नवेत्ति ॥ ४१ ॥ स्पष्टं ।

अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।
 यष्ट्यग्रमूलसंस्थं विध्वा ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बौ ।
 वाङ्गलम्बान्तरभूर्लम्बो द्वायान्तरं कोटिः ॥ ४२ ॥

कोटिर्द्वादशगुणिता वाङ्गविभक्तापलप्रभाज्ञेया अत्र
 समाया भूमौस्थित्वा गणकेन वेधः कर्तव्यः यष्ट्यग्रमूल
 संस्थमिति यष्टे रग्रे मूले चैकहेलया यथा ध्रुवः संलग्नो
 दृश्यते तथा यष्टिर्धारा ततस्तद्ग्राम्बूलाच्चलंबनि
 पातौ कार्यौ भुवि लम्बनिपातयोरन्तरे यावन्त्यङ्गुलानि
 तावान्भुजः एवं लम्बौच्चयोरन्तरे यावन्तितावती
 कोटिः यष्टिप्रमाणं कर्णः सर्ववेधेष्वपि अयमेव विधिर्ज्ञेयः
 ततोनुपातः यद्यनेन वाङ्गना एतावती कोटिस्तदा
 द्वादशाङ्गुलेन किमिति फलं पलभास्यात् इदानीं वंशा
 दिवेधमाह ।

विध्वैवं वंशतलं दृष्ट्युक्त्वायाहताह्वाहोः ॥ ४३ ॥

कोट्यालम्बं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये महीमानं ।

विध्वाथोर्वंशाग्रं भूमानं कोटिसङ्गुणं भक्तं ॥ ४४ ॥

दोष्णावंशोक्त्वायोदृष्ट्युक्त्वायेण संयुतो वंशः ।

उदाहरणं पञ्चशक्राङ्गुलायष्टि । १४५ । रष्टपष्टि

द्विगुक्रयः ॥ ४५ ॥

पटकरास्तलवेधेदोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ।

अग्रवेधेरसेशा । ११६ । दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ॥ ४६ ॥

वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥ यष्टिः ॥ १४५ ॥

दृगुच्छ्रायः । ६८ । तलवेधेबाहुः हस्ताः । ६ । कोटिः । १७ ।
 अग्रवेधेबाहुः । ११६ । कोटिः । ८७ । अत्र तलवेधे अग्र
 वेधेबाध्रुववत् यद्यग्रमूललम्बयोरन्तरं भुजः लम्बोच्छ्राया
 तरं कोटिः एवं यथोक्तकरणेन लब्धमात्मवंशान्तरं ।
 ५७६ । वंशौच्चत्रं । ५०० । अत्रोपपत्तिः आत्मवंशान्तर
 भूमिर्भुजः दृष्ट्युच्छ्रायः कोटिः दृष्टिमूलवंशयोर्वह्नं सूत्रं
 कर्णः एतद्व्यखानुसारमेव यद्य्वावेधेन व्यस्रमुत्पद्यते
 तत्र लम्बान्तरभूर्भुजः लम्बौच्चत्रान्तरं कोटिः यष्टिः कर्णः
 अतोनेनानुपातः यद्यनया कोट्या अयं भुजो लभ्यते
 तदा दृगुच्छ्रायकोट्या क इति फलमात्मवंशान्तरं भूमिः
 एवमग्रवेधेपि एवं वंशमूलादुपरि दृष्ट्युच्छ्रायमितेऽतरे
 चिन्हं कल्प्यं तद्दृष्ट्योरन्तरे रेखा भूमानमिता सभुजः
 चिन्होपरिस्थं वंशखण्डं कोटिः दृष्टि वंशाग्रयोर्वह्नं सूत्रं
 कर्णः एतद्व्यखानुसारमेव वेधव्यस्रं भवत्यतोनुपातः
 यदि वेधभुजेन वेधकोटिर्लभ्यते तदा भूमितेन भुजेन
 कइति फलं चिन्होपरितनं वंशखण्डं तत् दृष्ट्युच्छ्रायेण
 युतं सकलवेणुप्रमाणं अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रविध्वोर्ध्वस्यः पुनरुपविष्टश्च तद्विध्येत् ॥ ४७ ॥

निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहतो दृगौच्यविश्लेषः ।

भूमिर्वंशौच्यमतः पृथक् पृथक् पूर्ववत् ज्ञेयं ॥ ४८ ॥

अत्र प्रश्नः ।

ऊर्ध्वस्यस्य गृहादिभि र्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं मन्वे
 य

वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
 अत्रैव लमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोद्ध्वं
 मन्ये च त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोसि धीयंत्रवित् ॥ ४९ ॥
 उदाहरणं । इष्टयष्टे प्रार्ध्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यताभुजः ।
 दृष्टस्य तुष्करोयान्ययष्ट्या खाङ्काङ्गुलः सखे ॥ ५० ॥
 निविष्टेन तथाकोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
 आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोद्भायं च वेधवित् ॥ ५१ ॥

ऊर्ध्ववेधे भुजः । ६६ । कोटिः । १ । उपविष्टवेधे भुजः
 । ६० । कोटिः । १ । अत्रैष्टौ दृगुद्भायौ कल्पितौ । ७२ ।
 २४ । यथोक्तकरणेन लब्धं भूमानं हस्ताः । ६८८० । वंशौ
 च्चेष्टचहस्ताः । ३३ । अत्रोपपत्तिरव्यक्तकल्पनया तत्रात्म
 वंशान्तरं भूः या । १ । यद्व्यूर्ध्ववेधभुजेन । ६६ । अने
 नेयं कोटिर्लभ्यते तदा यावत्तावता किमिति फलं पूर्वं
 वत् दृगुद्भायेण युतं जातं वंशमानं या । १ । रू । १६१९ ।
 एव मुपविष्टवेधेन च वंशमानं या । १ । रू । १६१९ । एतौ
 समाविति समक्वेदीकृत्य क्वेदगमे शोधनार्थं न्यासः ।
 ६६१२० । समीकरणेन लब्धं भूमानाङ्गुलानि
 ६६१२० । वंशयो रत्रोत्थापितयो सुभयत्रापि वंशमानं
 सममेवाङ्गुलानि । ७६२ । ततश्चैवं क्रियोपपद्यत इत्यर्थः
 अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवन्तोये षौच्यं तत्र दृगौ चोन्नितं भवति ।

किन्वा यष्ट्याकोटी दृष्टुद्भायौ जलान्तरे बाह् ॥ ५२ ॥

अत्रप्रश्नः ।

दूरस्थस्य नदूरगस्य यदि वा ऽदृष्टस्य दृष्टस्य वा ।
 वंशस्य प्रतिबिम्बितस्य सलिले दृष्टायमात्रं सखे ।
 अत्रैवत्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरञ्चोद्भयं ।
 त्वांसर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि । ५३ ।

उदाहरणं ।

दृष्टाचेत्त्वङ्गुलाकोटिर्वाङ्गश्चतुरङ्गुलः ।
 ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन वाङ्गरेकादशाङ्गुलः । ५४ ।
 कोटिरष्टाङ्गुलातोये वंशाग्रं विधत्तासखे ।
 त्येकहस्तौ दृगुद्भायौ वंशौ चञ्चान्तरं वद ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्ववेधे कोटिः । ३ । भुजः । ४ । उपविष्टवेधे कोटिः ।
 ८ । भुजः । ११ । दृष्टुद्भायौ क्रमेण । ७२ । २४ । लब्धमा
 त्मवंशान्तरं हस्ताः । ८८ । वंशौ चञ्चहस्ताः । ६३ । अत्रोर्ध्व
 वेधे ऽन्या उपविष्टवेधेऽन्या यष्टिरिति अत्रोपपत्तिः अत्र
 भित्तेः सुसमेपार्थे तिर्यग्रेखा दीर्घाकार्या साकिलजल
 समा भूः तत्रैकस्मिन्नेकान्तप्रदेशे ऊर्ध्वरेखा कार्या सकि
 लवंशः वंशमूलादधोगामिनी वंशप्रमाणैवान्या रेखा
 कार्या तत् किलवंशप्रतिबिम्बं अथभूरेखाया उपरि
 अन्यप्रान्ते दृगुद्भित्तान्या रेखा कार्या दृगुद्भायात्प्रतिबिम्ब
 वंशाग्रगामिनी कर्णरेखा कार्या सा कर्णरेखा भूरेखाया
 यत्र लग्ना तत्रस्थेजले वंशाग्रं द्रष्टा पश्यति जलादुभ
 यतो द्वेत्यस्ये भवतः तत्र जलवंशमूलयोरन्तरं वाङ्गः प्रति
 बिम्बवंशः कोटिः अधः कर्णखण्डं कर्णः अन्यदात्मज

लान्तरं वाङ्गः दृष्टुद्वायः कोटिः ऊर्ध्वकर्णखण्डं कर्णः
एतेत्रयस्य परस्परानुमते यष्टिवेधेन ये भुजकोटी ते
अप्येतदनुसारे अतउक्तं एवं तोयेपीति किन्त्वत्र यदौ
चं आगच्छति तद्गौच्येन हीनं कार्यं प्रतिबिम्बित
स्याधो मुखत्वात् दृगौच्येन सहागच्छति अतस्तदूनं कृत
मिति सर्वमुपपन्नं किंवा यष्ट्येत्यस्योदाहरणं ।

पडङ्कै रमरै सुल्यान्यंगुलान्यथवा क्रमात् ।

आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्यञ्चान्तरं वद । ५६ ।

ऊर्ध्वस्थस्य जलान्तरं । ६६ । उपविष्टस्य जलान्तरं ।
६३ । दृष्टुद्वायौ । ७२ । २४ । लब्धं तदेव भूमानं
हस्ताः । ८८ । वंशौच्यं हस्ताः । ६३ । इति धीयन्तं अथ
स्वयन्त्रयमाह ।

लघुदारुजसमचक्रे समसुपिराराः समान्तरानेस्याः ।

किञ्चिदक्रा योज्याः सुपिरस्यार्धे पृथक् तासां ॥ ५७ ॥

रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति ।

यंथि कीलरहिते लघुदारुमये भ्रमसिद्धे चक्रे आराः
किञ्चिद्विष्टाः समप्रमाणाः समसुपिराः समतौल्याः समा
न्तरानेस्यां योज्याः तास्यनद्यावर्तवदेकत एव सर्वाः
किञ्चिदक्रा योज्याः ततस्तासामाराणां सुपिरेषु पारद
स्तया क्षेप्यः यथा सुपिरार्धमेव पूर्णं भवति ततो मुद्रिता
रात्रं तच्चक्रमयस्कारशाणवत् द्वाधारास्थं स्वयं भ्रमति
अत्र युक्तिः यत्रैकभागे रसोद्धारामूलं प्रविशति अन्य

भागे त्वाराग्रं धावति तेनाकृष्टं तत्स्वयं भ्रमतीति अथान्यदाह ।

उत्कीर्यनेमिमथवा परितोमदनेन संलग्नं । ५८ ।

तदुपरि तालदलायं कृत्वा सुपिरेरसंक्षिपेत्तावत् ।

यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो याति । ५९ ।

पिहितक्किद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टं ।

यंत्रनेमिंभ्रमयंत्रेण समन्तादुत्कीर्य द्यद्गुलमात्रं सुपि
रस्यवेधो विस्तारश्च यथा भवति ततस्तस्य सुपिरस्योपरि
तालपत्रादिकं मदनादिना संलग्नं कार्यं तदपि चक्रं
द्व्याधारात्स्थितं कृत्वोपरिनेम्यां तालदलं विध्वा सुपिरे
रसस्तावत् क्षेप्यः यावत्सुपिरस्याधो भागेरसेन मुद्रिते
पुनरेकपार्श्वे जलं प्रक्षिपेत् तेन जलेन द्रवोपि रसो गुरु
त्वात्परतः सारयितुं नशक्यते अतो मुद्रितक्किद्रं तच्चक्रं
जलेनाकृष्टं भ्रमतीति अथान्यदाह ।

ताम्रादिमयस्यांकुशरूपनलस्यांबुपूर्णस्य ॥ ६० ॥

एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं त्वधोमुखं चवद्भिः ।

युगपन्मुक्तं चेत्कानलेन कुण्डात् वद्भिः पतति ॥ ६१ ॥

नेम्यां बध्वा घटिकाश्चक्रं जलयंत्रवत्तथाधार्यं ।

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तत् घटीमध्ये ॥ ६२ ॥

भ्रमति ततस्तत्सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टं ।

चक्रच्युतं स्वयमुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥ ६३ ॥

ताम्रादिधातुमयस्य अंकुशरूपस्य वक्त्रीकृतस्य नलस्य

जलपूर्णस्य एकमग्रं जलभाण्डे अन्यदग्रं बहिरधो मुखं
 चैकहेलया यदि विमुच्यते तदा भाण्डजलं सकलमपि
 नलेन बहिः सरति तद्यथा किन्नकमलस्य कमलिनी
 नलस्य जलभृत् भाण्डे क्षिप्रस्य जलपूर्णसुषिरस्य एक
 मग्रं भाण्डाद्बहिरधोमुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाण्ड
 जलं सकलमपि नलेन बहिर्याति इदं कुकुटनाडीयंत्र
 मिति शिल्पिनां हरमेखलिनां च प्रसिद्धं अनेन बहव
 श्चमत्काराः सिध्यन्ति अथ चक्रनेम्यां घटीर्बध्वा जल
 यंत्रवत् द्वाधारात्संस्थितं तथा निवेशयेत् यथा नल
 कप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतति एवं पूर्णघटीभिरा
 कृष्टं तत् भ्रमत् केन निवार्यते अथ चक्रच्युतस्योद्
 कस्याधः प्रणालिकया कुण्डगमने कृते कुण्डे पुनर्जल
 प्रक्षेपनैरपेक्ष्यं इदानीमन्येषां स्वयं बहमुपदसन्नाह ।

यद्घोरन्ध्रनलं तत्सापेक्षत्वात्स्वयं बहं ग्राम्यं ।

चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यंत्रं नहि ग्राम्या । ६४ ।

एवं बद्धधा यंत्रं स्वयं बहं कुहकविद्यया भवति ।

नेर्दगोलाश्रितया पूर्वाक्तत्वान्नयाप्युक्तं । ६५ ।

स्पष्टार्थमिदं ।

अत्र भ्रमणं कालानुसारं स्वबुद्ध्या विधातव्यमि
 त्बध्वाहार्यं ।

इति श्रीसि-वासनाभा-मिता-गोलेयं-वाध्यायः ।

अत्र अन्यसंख्या । ३७५ । अथ ऋतुवर्णनमाह ।

उत्फुल्लन्नवमल्लिकापरिमलधान्तभ्रमङ्गामरे
रपान्याः कथमव्ययानि भवतां चेतासि चैत्रौत्सवे ।
मन्दां दोलितचूतनूतनघनस्फारस्फुरत्यङ्गवै
रुदेलन्नववङ्गरीष्विति लपन्त्युच्चैः कलं कोकिलाः ॥ १ ॥

खकुसुमैर्मल्लिनामिव मालतीमवहसन्ति वसन्तजम
ल्लिकाः । उपवनं विनिवारयतीवताः किसलयैर्मलयानि
लकम्पितैः ॥ २ ॥

विहायसौधं दृणकुञ्जमण्डपे प्रसिच्यमाने सलिलैः
समन्ततः । शुक्रैरमन्तेविरलम्बिलासिनः प्रियाजनैः
सीकरसेचनोन्मुखाः ॥ ३ ॥

निदाघदाक्षार्त्तिविघातचेतवे वनायकामोद्धितचूत
केतवे । प्रजन्ति वापीं जलकेलिलालसाः शुचौ रतिस्त्रे
दगलज्जलालसाः ॥ ४ ॥

मदनदह्नखिन्ना मागतेष्येत्यकाले परिमलवहल्ला
नां मालतीनां नदीनां । अदयदयितसिञ्चस्यात्पद्मवा
रिणाकिं परिमलवहल्लानां मालतीनां नदीनां ॥ ५ ॥

उच्चैर्विरौति हि मयूरकुलं यदम्बुमन्दं कदम्बमकर
न्दविमिश्रितञ्च । वातः प्रवाति पतिरेतिनतेन मन्ये
निर्घ्राणनिर्घृणविकर्णविह्वलमस्य ॥ ६ ॥

एवंविधं विरहिणी विरहेण खिन्ना यातं चिराय
दयितं गगने घनर्त्ता । मत्वाप्रियं तमदयं हृदयं प्रविष्टं
वृते सपेशलमलं परिहासमिथं ॥ ७ ॥

स्वतनुजवनराज्या पुष्यवन्त्याश्लेषन्त्या ह्यनुचितकृत
सङ्गोस्मीति शैलोनुत्पन्नः। निशि शशिकरचञ्चन्निर्झरैरश्रु
कलैः शरदि हृदि जखेदखेदवान् रोदिति व ॥ ८ ॥

सहस्रकाले वज्रशस्य मालिनीं चितामवश्यायकमौ
क्तिकोत्करैः। प्रहृष्टपुष्टाखिलगोरुलामिलां विलोक्य
दृष्यत्यधिकं कृपीवलाः ॥ ९ ॥

अरुणनीलनिमीलितपल्लवं प्रचुरफुल्लसमुल्लसनैः श्रियं।
वहति काञ्चनकाञ्चनकाननं नवतरानितरां शिशि
रागमे ॥ १० ॥

अपटुतिग्ममरीचिमरीचिभिर्नद्धि तथा शिशिरे शिशि
रक्षतिः। निशि यथेय्यलपीनघनस्तनी भुजनिपीडनतः
स्वपतां नृणां ॥ ११ ॥

ऋतुव्यावर्णनव्याजादीषदेपाप्रदर्शिता। कवितात
द्विदां प्रीत्यै रसिकानां मनोहरा ॥ १२ ॥

• सरंसमभिलपन्ती सत्कवीनां विदग्धाऽनवरतरम
णीया भारती कामितार्थं। नहरति हृदयं वा कस्य सा
सानुरागा नवरतरमणीया भारती कामितार्थं ॥ १३ ॥

नभवति हतचित्तो वाचमाकर्ण्य रम्यां परभृतसर
सान्ना कोमलां सत्कवीनां। सततमुपगतानां सांभुजै
र्वापयोभिः परभृतसरसान्ना कोमलां सत्कवीनां ॥ १४ ॥

त्रिदिवमधरयन्त स्तीरपङ्केन नाना रुचिरसिक्त

यावाश्लेषिताङ्गैः सुवृत्तैः । कृतिन इह रमन्ते रम्यसार
स्वनौघे रुचिरसिकतयावा श्लेषिताङ्गैः सुवृत्तैः । १५ ।

वर्षाकाले हृदयस्थमद्यं दयितं प्रति विरहिणी
क्लिलैवं व्रूते हेदयित निर्दय अस्मिन्नप्यागते काले एत्य
आगत्य किं न सिञ्चसि कां माद्रतिमां कथंभूतां मद्
नदहनखिन्नां कामाग्निदाहाकुलां पुनः किंविशिष्टां
दीनां केन आत्मदृग्वारिणा स्वदृक्सलिलेन कासां
सम्बन्धिनिकालेनदीनां कथंभूतानां परिमलवहलानां
परिसमन्तात् मलवहलानां नकेवलं तासां मालतीना
मपि परिमलवहलानां आमोदवहलानां नकेवलं तासा
मपि लतीनामिति रतीनां तासाञ्च परिमलवहलानां
तत्र परस्य भावः परिमापरिष्णोलवः परिमलवः तं हरं
तीतिपरिमलवहराः तासां परिमलवहराणां रलयोर्वव
योश्चैक्यस्य श्लेषेतु गृहीतत्वात् मानिनीनां मानिनांवा
कामातुराणां मानभङ्गेन तुह्यत्वमापादयतीनां रती
नामित्यर्थः अयकविवर्णनं कासत्कवीनां विद्ग्धा
भारती वाणी कस्य हृदयं न हरति अपितु सर्वापि
सर्वस्य अनवरतरमणीया सततं रम्या किंकुर्वती अभि
लपन्ती किं अमितार्थं असंख्यमर्थं किंविशिष्टं सरसं
साच कस्य न हरति किं अर्थं हृदयंवा याकाऽनवरत
रमणी अपूर्वसुरता युवती किंविशिष्टा भारती भरत
सम्बन्धिनी नर्त्तकस्त्री कथंभूता सती कामिता पुनः किं
विशिष्टासानुरागा किंकुर्वती सरसमभिलपन्ती विद्ग्धा

कः ना नरःसत्कवीनां वाचमाकर्ण्य हतचित्तो न भवति
 किंविशिष्टां अमलां निर्दूषणां पुनः कथंभूतां सततं
 रम्यां पुनः किंविशिष्टां परभृतसरसां परभृतस्य कोकिल
 स्येव सरसां सरसवतीं अथ द्वितीयोर्थः के उदके वयः
 पक्षिणः सन्तश्चते कवयस्य सत्कवयः हंसाद्या जलप
 क्षिणः तेषां वाचं सततं रम्यामाकर्ण्य कः ना हतचित्तो
 न भवति किंविशिष्टां नअकोमलां कोमलां कथं
 भूतानां तेषां उपगतानां तीरविलासिनामित्यर्थः केषां
 परभृतसरसां पराणिच तानि भूतानि पूर्णानि सरासि
 तेषां परभृतसरसां कैः पयोभिः कथंभूतैः साम्बुजैः अथ
 वा उपगतानां नगरनिकटवर्तिनां सरसां सत्कसम्ब
 धिनो वयः सत्कवयस्तेषां अथ किमेवंविधयाच ग्रन्थे
 प्राकृतिकानां गणकानामित्याशङ्क्योच्यते नहि मन्दा
 यमेव ग्रन्थारभ्यत इत्याह इह कवीनां देगती इय
 मियंवाएतत्परोयं श्लोकः रमन्ते के कृतिनो विद्वांसः
 करम्यसारसतौघे सरसतीनदीप्रवाहे सरसत्याः सर्व
 गतत्वात् गङ्गाद्या अपि सरसत्य उच्यन्ते अत्र किंवि
 शिष्टा उपलक्षिता कैःसुवृत्तैः रम्याचारैः पुनः कैः आश्ले
 पितांगैः अवलिप्रांगैः केन नदीतीरपङ्केन नकेवलं
 तेन नानारुचिरसिकतयावा किंकुर्वन्त स्तथा रमन्ते
 अधरयन्तः अधरीकुर्वन्तः किं त्रिदिवं अस्मादप्युपरि
 तनं स्थानं वाङ्मन्तः अथ द्वितीयोर्थः नानारुच्यारसि
 कत्वं रसिकतातया इदरम्यसारसतौघे वाक्समूहे

चतुरवचननिचये कृतिनो रमन्ते कैः कृत्वा सुवृत्तैः
 श्लक्ष्णैः श्लोकैः मालिनीप्रभृतिभिः किंविशिष्टैः श्लेषितांगैः
 श्लेषोक्तियुक्तचरणैः पादावृत्तिप्रभृतिभिः किं कुर्वन्तः
 त्रिदिवमधरयन्तः त्रिदिवसुखादपि काव्यरति सुखम
 धिकं मत्वेत्यर्थः शेषं स्पष्टं ।

इतिसि-वासनाभा-गोला-चतुर्वर्णनं समाप्तं ।

अत्र ग्रन्थसह्या । ६० । क । अथ प्रश्नाध्यायो व्या
 ख्यायते । तत्रादौ तदारंभप्रयोजनं तत्प्रशंसाच्चाह ।

प्रौढिं प्रौढसभासु नैतिगणकः प्रश्नैर्विना प्रायशो तस्मा
 न्बन्धि विचित्रभङ्गिचतुरप्रीतिप्रदानाय यान् । आक
 र्ण्यपि सुवर्णवर्णवदनं वैवर्ण्यमेति चणात्तस्याखर्वकुव
 र्गपर्वतशिरः प्रौढ्याधिरूढो त्रयः ॥ १ ॥

पाठ्याच बीजेनच कुट्टकेन वर्गप्रकृत्याच तथोत्त
 राणि । गोलेन यन्त्रैः कथितानि तेषां बालावबोधे
 कतिचिच्च वन्धि ॥ २ ॥ स्पष्टं ।

अथ बुद्धिमतः प्रशंसामाह ।

अस्ति चैराशिकं पाटी बीजञ्च विमलामतिः । किम
 ज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते ॥ ३ ॥

वर्गं वर्गपदं घनं घनपदं सन्त्यज्य यद्गण्यते तत्रै
 राशिकमेव भेदवज्जलं नान्यत्ततो विद्यते । एतद्यद्ग
 धासदादिजडधी धीवृद्धिवुध्या बुधैर्विद्वच्चक्रचक्रोर
 चारुमतिभिः पाटीतितन्निर्मितं ॥ ४ ॥

नैव वर्णात्मकं बीजं नबीजानि पृथक्पृथक् । एकमेव
मतिर्बीजमनन्त्याकल्पनायतः ॥ ५ ॥ स्पष्टं ।

अथ प्रश्नानाह ।

अहर्गणस्थानयने ऽर्कमासा शैत्रादिचान्द्रै र्गणका
न्विताः किं । कुतोधिमासावमशेषकेच त्यक्तो यतः
सावयवोनुपातः ॥ ६ ॥

अयमस्य भङ्गश्च पूर्वं व्याख्यातएव अथान्यदाह ।
चन्द्रश्चन्द्रगुणो रबीरविगुणश्चाङ्गारकोङ्गाहृतस्तथो
गो गुणसङ्गुणात्तरगुरो राश्यादिकात्यातितः । शेषं
चापरपर्ययोत्पत्त्यखचरेणोनं युतं वा शनिः स्यात्तेभ्यो भग
णान् वदेति तवचेदस्ति श्रमो मिश्रको ॥ ७ ॥

अथास्यभङ्गः ।

उद्देशकालापवदेवकार्यं योगान्तरार्थं ग्रहपर्यया
णां । इष्टस्य चक्राणि तदूनितानि तैरुनितं तत्काम
शोविधेयं ॥ ८ ॥

अज्ञातखेटः स्वमृष्टं कृतश्चेदचातत्रक्राणि भवन्ति
तानि । कक्षाः प्रदेशा अविशद्गुह्यौ कक्षैश्चतस्र्यं कुदि
नाधिकं चेत् ॥ ९ ॥

उदाहरणे ग्रहाणां यथा यथा योगोन्तरं वाभिहितं
तथा तथा ग्रहयुगभगणानामपि कार्यं यदि शोधं न
शुद्धेत्तदा कुदिनानि दत्त्वा शोधयेत् तथा गुणकै
र्गुणने योगे च कृते यदि राशिः कुदिनाधिको भवति

तदा कुदिनैस्तद्व्यः एवं योगान्तरादियद्भवति तेनेष्ट
 ग्रहस्य युगभगणा एकत्रैनाः कार्याः अन्यत्र तैर्भगणै
 स्तदूनं कार्यं एवं कृते प्रथमस्थाने यदवशेषं तेन्यभ
 गणा भवन्ति यद्यन्यभगणा उदाहरणे धनं कृताः यदि
 ऋणं कृता स्तदा द्वितीयस्थाने यदवशेषं तेन्यभगणा
 इति अत्रोपपत्तिः यत्ग्रहाणां योगवियोगादिकं तत्त
 द्युगभगणानां कृतं तथाविधैर्भगणै र्द्वर्गणात् ग्रहवत्
 फलानीते तद्योगवियोगादिकमुत्पद्यते यत्र शोधं न
 शुध्यति तत्र यत्कुदिनानि दत्तानि तत्रेयं युक्तिः यैर्भ
 गणै र्यादृशो ग्रहेराश्यादिको भवति तैरेव कुदिना
 धिकै स्तादृश एव राश्यादिकः स्यात् भगणशेषयो
 सुल्यत्वात् किंतु तद्भगणा अधिका आगच्छन्ति ते
 परित्यक्ताः प्रयोजनाभावात् उदाहरणं हि राश्या
 दिग्रहाणामेव अनयैव युक्त्या यत्र गुणनादिके
 कृते कुदिनाधिकत्वं दृश्यते तत्र राशिः कुदिनैस्तद्व्य
 इत्युक्तं अथैवं योगवियोगादिके ये भगणा जाता
 स्तेन्यभगणै रूनाः सन्त इष्टग्रहभगणा भवन्ति इष्टभ
 गणै रूना अन्यभगणा भवन्ति इति विलोम विधिः
 यदाऽन्यभगणै र्युक्ताः सन्त इष्टभगणा भवन्ति तदा
 तैरेवोना इष्टभगणा अन्यभगणा भवन्तीत्यर्थोत्सिद्धं
 अथ बालावबोधार्थं कल्पितभगणैरुदाहरणं तत्र
 रवेर्भगणास्त्रयः । ३ । चन्द्रस्य चत्वारः । ४ । भौमस्य पञ्च ।
 ५ । गुरोः सप्त । ७ । शनेर्नव । ८ । कुदिनानि षष्टिः ।

उदाहरणं ।

ये याताधिकमासहीनदिवसा ये चापि तच्छेषकेतेषामैक्यमवेक्ष्य जिष्णुजघताच्छास्त्राद्यथैवागतं । भूशैलेन्दुखखाभ्रपट्करयुगाष्टाव्यङ्ग । ६४८४२६०००१७१ । तुल्यं यदा । काले कल्प गतं तदा वदति यः सत्रहसिद्धान्तवित् ॥ १२ ॥

अहर्गणानयने ये लब्धा अधिमासाः क्षयाद्वाश्च ये च तच्छेषकेतेषामैक्यं भूशैलेन्दुखखाभ्रपट्करयुगाष्टाव्यङ्ग । ६४८४२६०००१७१ । तुल्यं कृताष्टाष्टिगोब्ध्यादिभिः । ८६३३७४४८१६८४ । गुणितं जातं । ५५८८३४६८२८२३२६४२२०७७८६४ । व्येकचन्द्राच्चै । १६०२८८८८८८८८८८ । भक्तौ लब्धं । ३४८२४१८३२३३६ । जातोवशेषमितोगतं दुद्युगणः । १०३००० । अस्मात्प्राग्दवमानि । १६१ । अवशेषश्च । २६७४२६०००००० । सावनाहर्गणश्च । १०१३८ । अथ पृथग्गतं दुद्युगणोधिमासैर्गुणितो युगेंदुदिनैर्भक्तौ लब्धं गताधिमासाः । १० । अधिमासशेषश्च । ३८१००००००००० । लब्धाधिमासैर्दिनीकृतैः । ३०० । हूनं दुद्युगणः । १०३०० । सौराहर्गणो भवति । १०००० । अतः कल्पगतं सप्तविंशति । २७ । वर्षाणि नव । ९ । मासाः दश । १० । दिनानि अस्त्रोपपत्तिर्वाजगणितेन एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नावित्यादिना कथमस्य विषय इति चेत् उच्यते गतसौरदिनेभ्यो यावन्तोधिमासाः यच्च शेषं गतचन्द्रदिनेभ्योपि तावन्त एव भवन्ति तावदेव चाव

मशेषं अबमान्यवमशेषं च चन्द्रदिनेभ्य एव सिध्यति
 अतस्तयोः शेषयोश्च योगे उदाहृते युगाधिमासावम
 योगो गुणो युगेंदुदिनानिहरः गतेंदुदिनप्रमाणं याव
 तावत् या । १ । तद्गुणेन गुणितं हरेण भक्तं तत्रलब्धि
 प्रमाणं कालकः का । १ । तद्गुणितं हरं गुणकगुणिता
 द्यावतावतोविशोधजातं शेषं या । २६६७७५५५०००० ।
 का । १०६०२९९९९०००००० । एत दधिमासावमशेषैकं यो
 लब्धः कालकः का । १ । सगता धिमासावमानामैक्यं
 तत् शेषे यदि क्षिप्यते तदा चतुर्णां योगः कृतो भवति
 या । २६६७७५५५००००० । का । १०६०२९९९९९९९९९९९ ।
 अस्य चतुर्णां योगस्योद्दिष्टयोगेन समीकरणे क्रियमाणे
 अधिमासावमयोगो भाज्यः व्येकेंदुदिनानिहरः उद्दिष्ट
 योगऋणक्षेपः एवं सति लाघवार्थं रूपगुदावाचार्येण
 स्थिरः कुट्टकः कृतः सच कृताष्टाष्टीत्यादि । इदानीं
 मक्षाप्रश्नमाह ।

चक्रायाणि गृह्णायाकाणि च लवायाणि ग्रहाणां
 पृथक् यानि स्युः कलिकायकाणि विकलायाणीहधी
 वृद्धिदे । चन्द्रार्कारगुरुशुभार्गवचलक्रायास्तानां तथा
 पूर्वं सिद्धमहर्गणागमविधौ न्यूनाहशेषश्च यत् ॥ १३ ॥

पटत्रिंशत्सहितानि तानि कुदिनै स्तष्टानि दृष्टाय
 काण्याचष्टे स्फुटकुट्टके पटुमतिः खेटान्दिनौघांशयः ।
 तं मन्ये गणिताटवीविघटनप्रौढिप्रमत्ताखिलज्योतिर्वि
 त्कारिकुम्भपीठलुठनप्रोत्कांठकण्डीरवं ॥ १४ ॥

अथास्य भङ्गः।

उद्दिष्टं कक्षतटमन्वुधिहृतं प्रुध्येनचेत्तत्खिलं लब्धं
रामनखाद्रिलोचनरसव्यङ्ग दिनि । २९३६२७२०३ । घं ।
१५७७९१६४५०००० । ततः । पञ्चाद्रिचित्रिनवाद्रिसागर
युगक्किद्राग्निभिः । ३९४४७९३७५ । सम्भजेक्षेपं स्याद्य
गणो हरेण सगुतोयावद्भवेदीप्सितः ॥ १५ ॥

अस्योदाहरणं।

पञ्चत्रिंशद्दशसखे दिविसदां चक्रादिशेषाणि या
न्येषां सावमशेषमैक्यमपि यद्भीवृद्धिदे जायते । तत्तद्यं
कुदिनैः खखेषुभरविकिद्रेन्द्र । १४९१२२७५०० । तुल्यं
गुरोर्गिंदोर्वाहिकुजस्य वावद् यदा कीदृक्द्युपिण्ड
स्तदा ॥ १६ ॥

धीवृद्धिदेतन्ते यद्दहाणां चक्रादिशेषाणि मिलिता
न्यवमशेषयुतानिच । १४९१२२७५०० । एतानि किलोद्दि
ष्टानि चतुर्भिर्विभज्य लब्धं रामनखाद्रिलोचनरसव्य
ङ्गदि । २९३६२७२०३ । भिः सङ्गुण्य पञ्चाद्रिचित्रिनवाद्रि
सागरयुगक्किद्राग्नि । ३९४४७९३७५ । भिर्विभज्य शेष
महर्गणो जातः खखाभद्रिक् । १०००० । मितः अयं जातः
कुजदिने दिगुणे हरे क्षिप्रोजातः सोमवासरे । ७८८९६
८७५० । त्रिगुणे क्षिप्रोजातो गुरुवारे । ११८३४४८१२५ ।
अत्रोपपत्तिः एकोहरश्चेत् गुणकौ विभिन्नावित्यनेनैव
अत्रगुणकाविति दिवचनमुपलक्षणार्थं तेन वज्रगुणा

नामैक्यं गुणोभवति अत्राणामैक्यमग्रं तद्यथा रूपम
 हर्गणं प्रकल्प्य ग्रहाणां चक्रादिशेषाण्यानीय तेषामैक्यं
 युगावमयुतंभाज्यः कल्प्यः कुदिनानि हरः उद्दिष्टपट्ट
 त्रिंशक्रेपाणां योगो ऋणक्षेपः एषां भाज्यहारक्षेपाणां
 चतुर्भिरपवर्त्तः कृतः ततोलाघवार्थं रूपशुद्धौ लब्धंराम
 नखाद्रीत्यादिस्थिरकुट्टकः कृतः इदानीं निरग्रचक्रा
 दपि ग्रहादहर्गणमाह ।

लिप्तार्थं दशयुगभवन्तिविकलास्तासां वियोगस्त्रियुक्
 भागाभागदत्तं शृङ्गाणि शशिनः खत्रीन्द्वस्तद्यतिं ।
 दृष्ट्वा चन्द्रदिने कदावदपुन स्तादृक् चक्राव्याह
 निव्यक्ताव्यक्तविविक्तयुक्तिगणितं विदन् विजानासि
 चेत् ॥१७॥

अस्य भङ्गः ।

राश्यादेर्विकलादृढकुदिनगुणाश्चक्रविकलिका भ
 क्ताः । शेषत्यागे लब्धं रूपयुतं भगणशेषं स्यात् ॥१८॥

शेषोनक्षरोविकलाशेषं तस्मिन्कक्षाधिके ज्ञेयः ।
 सखिलः खेटस्वखिले विकलाशेषात् द्युपिण्डोवा ॥१९॥

दृढभगणायानेन गुणाश्चक्राग्रानादृढकक्षैः शुद्धाः । सद्यु
 गणोदृढकुदिनयुतस्तावद्यावदीप्सितो वारः ॥ २० ॥

। उदाहरणं ।

चक्रार्थं शशिनः । ११ । २२ । ५८ । ३९ । खलाभ्रगग
 नप्राणर्तुभ्रभि १६५०००० । इतं शुद्धेऽत्रैत्रखिलं फलं कृत

गुणाष्टांगादिनागा। ८८६८३४। इतं। विश्वाग्वङ्गशरा
 ङ्कै। ६५६३१३। अ विभजे स्याद्विषमङ्गाङ्गणस्तावत्तत्र
 हरं लिपेदभिमते यावद्भवेद्दासरे ॥ २१ ॥

लिप्यार्धं दशयुगित्यत्र लिप्याप्रमाणं यावत्तावत् या।
 १। प्रकल्पोक्तविधिं कृत्वा ऽद्यबीजक्रियया ज्ञातः
 शशी। ११। २२। ५८। ३६। अस्य भगणानां कुदि
 नानां चापवर्तः। १६५००००। दृढभगणाः। ३५००२। दृढ
 कक्षाः। ६५६३१३। जातोद्दर्गणः। २५७१५१। अयं जातः
 शनिवासरे द्विगुणे क्षेपे क्षिप्रजातः सोमवासरे। २१६६
 ७७७। पटगुणेक्षिप्रे जातः शुक्रवासरे। ५६६५०२६।
 सप्तगुणे क्षिप्रे ऽनेकधा। २१६६६७७७। सोमवासरे वा।
 ८८६३६६६। वा। १५५५५८१५६। इत्यादि अथवा शुक्र
 वासरे। ५६६५०२६। वा। १२६८६२२०। वा। १६३८३
 ४११। इत्यादि एवमन्येषां ग्रहाणां स्थिरकुट्टकः कार्यः
 अत्र वासना भगणशेषं चक्रविकलाभि र्यदि गुण्यते
 क्वहै विभज्यते तदा विकलात्मको ग्रहो लभ्यते शेषं वि
 कलाशेषं स्यात् अतो विलोमविधिना भगणशेषानयनं
 राश्यादे विकलाः। १२७०७१६। दृढकुदिनै। ६५६३
 १३। गुणिताश्चक्रविकलाभिः। १२६६०००। भक्ताः लब्धं
 ६३७६५५६। शेषं। ३३१०४७। शेषत्यागे लब्धं रूपयुतं
 अतः कृतं यतोविकलाशेषं क्षिप्रा चक्रविकलाभि
 र्भाज्याः तद्विकलावशेषमज्ञातं। अथ विकलाशेषज्ञान
 मुचाते यद्वावशेषं त्यक्तं तेनोनाश्चक्रविकला न

पूर्यन्ते तास्तत्र क्षिप्त्वा यदि भागो ह्रियते तदा लब्धिः
सहृषा लभ्यते अतस्तदेव विकलाशेषं विकलाशेषेण क
दिनेभ्यो न्यूनैर्भवितव्यं एवं यत् ज्ञातं तत् किञ्चिद्
धिकं मपि भवति तदसत् उद्दिष्टग्रहस्य खिलत्वात् अथ
खिलोदाहरणं ।

राशयः खं । ० । लवाः पञ्च । ५ । कलाः पटवर्ग
। ३६ । संमिताः । विकलागोभुवो । १९ । ने दृष्ट्वाधेन्दुसुदये
क्वचित् ॥ २२ ॥

चं । ० । ५ । ३६ । १९ । अतो राश्यादे विकला इत्या
दिके कृते शेषं सः विंशतिः । २७ । शेषेण चरो विकला
शेषमिदं । १२९५९७३ । अस्मिन् दृढक्वहाधिके ज्ञातः
खिलः खेटः ईदृशश्चन्द्रो मध्यमश्रौदयिको न कदाचिद्भ
वतीत्यर्थः एवमनेकधा खिलत्वं कुट्टकविषयमभि धाये
दानो वर्गप्रकृतिविषयमाह ।

स्याद्यस्मिन्नधिमासशेषककृतिर्दिग्घ्नीसहृषाकृतिर्व्ये
काशेषकृतिर्हताच दशभिः स्यान्मूलदावायदा । काले
कल्पगतं तदा वदति यस्तत्पादपद्मं बुधाः सेवन्ते वज्रधा
प्रमेयवियति भ्रान्ताभ्रमन्तोऽलिवत् ॥ २३ ॥

उद्दिष्टं कुट्टके तज्ज्ञैर्ज्ञेयं निरपवर्तनं । व्यभिचारः क्वचि
क्वापि खिलत्वापत्तिरन्यथा ॥ २४ ॥ स्पष्टं ॥

अस्य वर्गप्रकृत्या भङ्गः अत्राधिमासशेषप्रमाणं याव
त्तावत् या । १ । अस्य कृतिर्दिग्घ्नी सहृषाजातायाव ।

१०। ६। १। इष्टं ह्रस्वमित्यादिना जाते ह्रस्वज्येष्ठ मूले ।
 ६। १६। वा । २२८। ७२१। अत्र ह्रस्वं यावत्तावन्मानं
 तदेवाधिमासशेषं । ६। वा । २२८। अथद्वितीयोदा
 हरणेऽधिमासशेषप्रमाणं यावत्तावत् या । १। अस्य
 कृतिर्व्येकादशहता च जाता याव । ६। १। अस्य
 मूलप्रमाणं कालकः का । १। अतः कालकवर्गसमीकरणे
 शोधनेच कृते जातं प्रथमपक्षमूलं या । १। परपक्षस्यास्य
 काव । १०। ६। १। वर्गप्रकृत्या मूलेजाते त एव । ६।
 १६। वा । २२८। ७२१। अत्र कनिष्ठं कालकमानं ज्येष्ठं
 यावत्तावन्मानं तदेवाधिमासशेषं । १६। वा । ७२१।
 अतः कल्पगतानयनं कुट्टकेन तत्राधिमासा भाज्यः
 रविदिनानि चारः अधिमासशेषं पङ्कमितं ऋणक्षेपः न
 नुकथमयं क्षेपः अत्रभाज्यभाजकयो र्लक्षत्रयेणापवर्तनं
 तत्तु नास्य क्षेपस्येति खिलत्वापत्तिः सत्यं अत उक्तं उ
 द्दिष्टं कुट्टके तत्रैरित्यादि अतो लक्षत्रयेणापवर्तने कृते
 ऽधिमासशेषं पट्टदृष्टं अतः कुट्टकेन ज्ञातं कल्पगतं
 चतुर्भिर्हूनानि त्रयोविंशतिशतवर्षाणि । २२६६। तथा
 पणसासाः । ६। पट्टतिथयश्च । ६। इदानीं देशविशेष
 मुद्दिश्य पलांशप्रश्नानाह ।

प्रश्नामुज्जयिनी पुरात्कुपरि धेस्तुर्यंशके यत्पुरं तस्मा
 त्पश्चिमतोपि तावति ततोप्यन्यत्पुरारेर्दिशि । नैर्ऋत्यां
 यदतोपि तेषु नगरेष्व्वाचक्ष्वमेक्षांशकान् गोलक्षेत्रवि
 चक्षणक्षणमिदं सञ्चिन्त्यचित्तेमुज्जः ॥ २५ ॥

अस्यभङ्गः ।

दिग्ज्यापलभाक्षुणे त्रिज्यार्कहतेच बाहुकोटिज्ये ।
अपहृति योजनलवजे तदन्तरं दक्षिणे भागे ॥ २६ ॥

एकं सौम्ये भूमेर्व्यस्तं पादाधिके पसरि । रविगुणमक्ष
श्रवसाभक्तं तच्चापमर्चाशाः ॥ २७ ॥

अत्रतद्देशवशेन दिशोज्ञेयाः नस्वदेशवशेन अत्र
प्रथमे प्रश्ने अपसारयोजनलवानवतिः । ८० । तद्दोर्ज्या
त्रिज्या । ३४३८ । कोटिज्यापूर्णं । ० । दिग्ज्यादोर्ज्ययोर्घातः
पूर्णं । ० । कोटिज्यापलभयोर्घातश्च पूर्णं । ० । एतेत्रि
ज्यया अर्केश्च यथाक्रमं हते तथापि शून्ये एव । ० । ० ।
तयोर्योगे विधेगेवा शून्यमेव । ० । एतद्रविगुणमक्ष
श्रवणहृतं शून्यमेव अतोयमकोटिपत्तने शून्यं पलां
शाः । ० । अथ द्वितीयप्रश्नेष्वेव शून्यं पलांशाः अतोयम
कोटेः प्रतीचर्चा लङ्कैव अथ तृतीयप्रश्नेदिग्ज्या । २४३१ ।
इयमपसारदोर्ज्या त्रिज्यामितया गुण्यात्रिज्ययाच
भाज्याअत इयमेव । २४३१ । लङ्कार्यापलभापूर्णं । ० । तद्
गुणार्कहताच कोटिज्या पूर्णं तयोर्योगस्तादृश एव । २४
३१ । इयमर्कगुणालङ्काक्षकर्ण । १२ । हताऽविकृतैव । २४
३१ । अस्याक्षार्पपलांशाः । ४५ । यत्रैते पलांशास्तत्र भल
भा । १२ । पलकर्णश्च । १६ । ५८ । १४ । अथचतुर्थं प्रश्ने
सैवदिग्ज्या । २४३१ । तथैवोक्तविधौ कृते अविकृतैव
किन्त इयमर्कगुणा अक्षकर्ण । १६ । ५८ । १४ ।

हता अस्याश्चापं पलांशाः । ३० । अथान्यदुदाहरणं ।

क्षितिपरिधिषडंशे प्राचिधारानगर्या स्त्रिनयनदिशि
यद्वा पत्तने चाग्निभागे । कथय गणक तत्र क्षिप्रमक्षांश
कान्धे क्षितिपरिधितृतीये यांशके तत्र तत्र ॥ २८ ॥

धारायामक्षप्रभा । ५० । पलकर्णः । १३ । अत्रापसार
योजनलवाः पष्टिः । ६० । तद्दोर्ज्या । २६७७ । कोटिज्या
। १७१६ । ईशानदिशं गतस्य दिग्ज्या । २४३१ । दोर्ज्या
दिग्ज्या गुणात्रिज्या भक्ता कार्या कोटिज्यातु पलभया
। ५० । गुण्या द्वादशभक्ता कार्या तयोर्योगो द्वादश गुणः
पलकर्णं । १३ । हतः फलस्य चापमक्षांशाः । ४६ । १८ ।
२४ । एवं प्राच्याङ्गतस्याक्षांशाः । ११ । १५ । १ । आग्ने
य्याञ्च । २१ । ५४ । ३४ । अथ चंद्रशेषसारे लवाः । १२० ।
एषां दोर्ज्याकोटिज्ये एते एव । २६२७ । १७१६ । यथो
क्तकरणे जाताः प्राच्यां पलांशाः । ११ । ५० । ऐशान्यां
। २१ । ५४ । ३४ । आग्नेर्या । ४६ । १८ । २४ । अत्रोपपत्तिः
गोले खस्वस्तिकात् इष्टादिक्चिक्लोपरि दृङ्मण्डलं
निवेश्यं तत्र खस्वस्तिकं स्वस्थानं कल्प्यं ततोपसारल
वाग्ने दृङ्मण्डले पुरचिक्लं कार्यं ध्रुवात् पुरचिक्लोपरि
नीयमानं वृत्ताकारं ह्यत्रं यत्र विपुवन्मण्डले लगति
तत्पुरचिन्द्योरन्तरं तस्मिन्पुरे पलांशाः अथ तज्ज्ञा
नार्थमुपायः अपसारयोजनलवानां दोःकोटिज्ये ह्यते
दिग्लवानाञ्च दिग्ज्या ततोनुपातः यदि त्रिज्यामि
तया दोर्ज्याया दिग्ज्याभुजो लभ्यते तदापसारलव

ज्यया किमिति फलं पुरसममण्डलयोरन्तरं याम्यो
 त्तरं ज्यारूपं सभुजः पुरविषुवदृत्तयो र्यावदन्तरं ताव
 तैवान्तरेण सर्वत्र विषुवदृत्तादुत्तरतो न्यत्स्वाक्षेरात्र
 वृत्तं निवेशनीयं तस्य क्षितिजेन सच्च यत्र संपातस्तत्रा
 चपरयोरन्तरमग्रा यत्रोन्मण्डले लग्नं तत्राचपरयो
 रन्तरं पक्षांशाः क्रान्तिरूपाः अथतज्ज्ञानार्थं अपसार
 लवानां कोटिज्या सपुरचिन्हात् लम्बः शङ्कुः सपल
 भया गुण्यो द्वादशभक्तो जातं शंकुतलं उत्तरगोले
 उत्तरभुजस्य शंकुतलस्य च योगे अग्रा भवति तदन्य
 यान्तरे कृते सति अग्रा अतोवैपरीत्येन क्रान्तिः तदर्थं
 मनुपातः यदि पलकर्णेद्वादशकोटिर्लभ्यते तदाग्रया
 किमिति फलं क्रान्तिज्यारूपा क्षज्या अतस्तच्चापम
 क्षांशा इत्युपपन्नं भूमेः पादाधिकेपसारे ऽतोव्यस्तं यतो
 विषुवदृत्तमधः सममण्डलादुत्तरतः अथ उक्तानपि
 प्रग्रानेकीकर्तुमाह ।

मित्रमित्रस्त्रिनेत्रस्य दिग्गुह्नमंयाति यत्र त्रिनेत्रर्क्षम
 ध्यस्थितः । तत्र मेतां त्रिकालुब्धमक्षप्रभां क्षिप्रमाचक्ष
 दक्षोसिगोले यदि ॥ २९ ॥

एकद्वित्रिचतुःपञ्चपङ्क्ति र्यत्रोदितो रविः । मासैरस्त
 मयं याति तत्राक्षांशान्मृथग्वद ॥ ३० ॥

दुज्यकापमगणार्कदेर्ज्यका संयुक्तिं खखखबाणसं

मिता । वीक्ष्य भास्करमवेक्षि मध्यमं मध्यमाक्षरणमस्ति
चेत् श्रुतं ॥ ३१ ॥

द्युज्यापक्रमभानुदोर्गुणयुतिस्तिथ्युद्भूताब्ध्याहता स्या
दाद्यो युतिवर्गतेयमगुणात्सप्तमरा । ३३७ । प्रेयानि
ताः । नागाद्ब्रह्मदिगङ्काः । ६१०६७८ । पदमतस्तेनाद्य
जनो भवेद्द्यासार्धेष्टगुणाब्धिपावकमिते क्रान्तिज्यकातो
रविः ॥ ३२ ॥

क्रान्तिज्या समशंकुतद्धृतिमहीजीवायकाणां युति
ईष्टा खाम्बरपञ्चखेचरमिता पञ्चाङ्गुलात्तप्रभे । देशे
तत्र पृथक् पृथगणकता गोलेसिद्धोत्तजज्ञेत्तत्रोद्
विधौ विचक्षणसमाचक्ष्वाविलक्ष्योसि चेत् ॥ ३३ ॥

क्रान्तिज्यां विषुवत्प्रभारविहिते स्तुल्यां प्रकल्प्यापराः
कृत्वायासमशङ्कुतद्धृतिमहीजीवा अभीष्टा स्ततः ।
द्याद्यास्तद्युतिभाजिताः पृथगथ प्रोद्दिष्टयुत्याहता उद्दि
ष्टाखलुयद्युतिः पृथगिमा व्यक्ता भवन्ति क्रमात् ॥ ३४ ॥

अयापमज्याक्षितिशिंजिनीनां योगं सहस्रद्वितयं
विदित्वा । पृथक्पृथक्तागणकप्रचक्ष्ण रूढासगोले गणि
ते मतिश्चेत् ॥ ३५ ॥

आस्तांतावत्सगोलः सुगणकगणितस्कन्धबन्धः प्रसि
द्धः सिद्धान्तो लग्नसिध्दै किमिति वतकृतस्तत्र तात्का
लिकोर्कः । नाडीपथ्या दुरात्रं दशपलयुतयासावनीयं

किंलाक्षा लभं तात्कालिकार्कात्प्रवद् किमधिकं तत्
दुरात्रे पलोने ॥ ३६ ॥

नाक्षत्रा षडसावना स्तनुकृतौनाशोय चेत्सावना
नाक्षत्रा उदयाः कथं विसदृशा स्ताभ्यो विशोध्यावद् ।
नाक्षत्रा यदि तदुरात्रसदृशे काले गतेर्काधिकं किंलभं
नसमं ततोद्दिनकरस्तात्कालिक किङ्कतः ॥ ३७ ॥

पञ्चाङ्गुलागणकयत्र पलप्रभास्यात्तत्रेष्टभानवमिता
दशनाडिकास्तु । दृष्टा यदा वदतदा तरणिं तवास्ति
यद्यत्र कौशलमलं गणिते सगोले ॥ ३८ ॥

दिनकरे करिवैरिदलस्थिते नरसमानरभापरदि
ङ्मुखी । भवति यत्र पटोपुटभेदने कथयतां चिकतत्र
पलप्रभा ॥ ३९ ॥

मार्त्तण्डः सममण्डलं किलयदा दृष्टः प्रविष्टः सखे
काले पञ्च घटीमिते दिनगते यदानते तावति । केना
पुञ्जयिनोगतेत्तरणोः क्रान्तिं तदावेत्सि चेन्नन्ये त्वां
निशितं सगर्वगणकोन्मत्तेभकुम्भाकुशं ॥ ४० ॥

मार्त्तण्डे सममण्डलं प्रविशति क्वायाकिलाध्यङ्गुला
दृष्टाष्टास्तु घटीषु कुत्रचिदपि स्थाने कदाचिदिने ।
अर्कक्रान्तिगुणं तदा वदसि चेदक्षप्रभांतत्रचत्रिप्रश्न
प्रचुरप्रपञ्चचतुरं मन्ये त्वदन्यं नहि ॥ ४१ ॥

यत्र क्षितिज्याशरसिद्धि । २४५ । तुल्या स्यात्तद्वृत्तिस्त

त्वकुरामसंख्या । ४१२५ । तत्रोत्तभाकौणिकप्रवक्ष्यचेदं
तजत्रेव विचक्षणोसि ॥ ४२ ॥

क्रान्तिज्या समशंकुतद्धृतियुतिं कुज्योनिताम्बीक्ष्य
योविंशत्यशरसै । ६७२० । मितामथपरांपद्यङ्कचन्द्रै ।
१८६० । मिता । कुज्यायापमशिंजिनी युतिमिनं वेत्यत्र
भाञ्चापितं ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परम्भा
स्करं ॥ ४३ ॥

क्रान्तिज्या समशङ्कुतद्धृतियुतिं कुज्योनिताम्बीक्ष्ययः
पूर्णाब्ध्विभहीमिता । १४४० । मथपरांखाभ्राष्टभूसंमि
ता । १८०० । अत्राज्यापमशंकुतद्धृतियुतिंवेत्यत्रभाकाचतं
ज्योतिर्वित्कमलावबोधनविधौ वन्दे परं भास्करं ॥ ४४ ॥

यत्र त्रिवर्गेण मिता । ८ । पलप्रभातत्र त्रिनाडीप्रमितं
चरं स्यात् । यदा तदार्कं यदिवेत्सि विदन् संवत्सराणां
प्रवरोसि नूनं ॥ ४५ ॥

यास्योदक् समकोणभाः किलकृताः कैश्चित्पुथेक्
साधनै र्यास्तद्दिविवरान्तरान्तरगता याः पृष्ठकेशाव
शात् । ता एकानयनेन चानयति यो मन्येतमन्यं भुवि
ज्योतिर्विद्वदनारविन्दमुकुलप्रोद्धोधने भास्करं ॥ ४६ ॥

दृष्टेष्टभायोत्र दिगर्कवेदी क्वायाद्वयंवा प्रविलोक्य
दिग्ज्ञः । वेत्यत्रभामुद्धतदैववेदि दुर्दर्पसर्पप्रशम सता
र्क्यः ॥ ४७ ॥

भाद्वयस्य भुजयोः समाशयो र्व्यस्तकर्णद्वतयो र्यदं

न्तरं । ऐक्यमन्यककुभेः पलप्रभा जायते श्रुतिवियोग
भाजितं ॥ ४८ ॥

अज्ञाभान्तरणिं दिशोयुगगतं मासं तिथिं वासरं यः
कूपोद्धृतवन्नवेत्ति सद्दसा पृष्टोदिगर्कादिकं । ब्रूहीत्या
शुपरैः कथं सकथयत्यस्योत्तरं वक्ति यो वन्दे तच्चरणा
वमुष्य गणवाः केवानसेवापराः ॥ ४९ ॥

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं तत्त्वान्तरं तस्य समञ्च
यञ्च । योवेत्ति यथ्यैव करस्ययासौ धीयन्त्रवेदीवद किं
नवेत्ति ॥ ५० ॥

ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभि र्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते । अत्रैव
त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं वोद्ध्यं त्वां सर्वज्ञ
मतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि ॥ ५१ ॥

निर्गमांशुचन्द्रौ किलसायनांशौ चतुर्दिराशीच विपा
तचन्द्रः । गृहाष्टकं तत्र वदाशुपातं धीवृद्धिदं त्वं यदि
बोवुधीपि ॥ ५२ ॥

युक्तायनांशोऽग्रगतं शशीचेद्दशीतिरर्कोदिशतीविपा
तः । चन्द्रस्तदानीं वद पातमाशुधीवृद्धिदं त्वं यदि
बोवुधीपि ॥ ५३ ॥

असंभवः संभवलक्षणेपि स्यात्संभवो संभवलक्षणेकिं ।
पातस्य सिद्धान्तमिदं प्रचक्षचेत्कान्तिसाम्ये प्रसूतामति
स्येत् ॥ ५४ ॥

भागोनयुक्तं त्रिभमर्कचन्द्रौ । १६१ । चेत्सायनांशौ च
विपातचन्द्रः । भागद्वयोने भगणस्तदानीं । १६२ । पातं
वदत्वं यदि बोबुधीषि ॥ ५५ ॥

यातेपि पाते क्वचिदेय्यलक्ष्म गम्येन गम्यं वदच्चित्र
मत्र । यत्संभवासंभववैपरीत्यं सांवत्सराचार्यविचार्यनूनं
॥ ५६ ॥

। एते प्रश्नाव्याख्याता एव ।

इतिभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्येप्रश्ना
ध्यायः समाप्तः ।

। अथज्योत्पत्तिः ।

आचार्याणां पट्वींज्योत्पत्याज्ञातयायतोयाति । वि
विधां विदग्धगणकप्रीत्यै तां भास्करो वक्ति ॥ १ ॥

इष्टाङ्गुलव्यासदलेन वृत्तं कार्यं दिग्ङ्गं भलवाङ्कि
तञ्च । ज्यासंख्ययाप्ता नवतेर्लवाये तदाद्यजीवा धनुरे
तदेव ॥ २ ॥

द्वित्रादिनिघ्नं तदनंतराणां चापे तुदत्वोभयतोदि
गङ्गात् । ज्ञेयं तदग्रद्वयवह्वरज्वोरर्धज्यकाङ्गं निखि
लानि चैवं ॥ ३ ॥

अथान्यथावा गणितेन वक्षि ज्यार्धानि तान्येव परि
स्फुटानि । त्रिज्या क्वतिर्दोर्गुणवर्गहीना मूलं तदीयं
खलुकोटिजीवा ॥ ४ ॥

दोःकोटिजीवा रहिते त्रिभज्ये तद्वेपके कोटिभुजो
त्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये खलुयोत्रवाणः सैवोत्क्रमज्या
सुधियात्रवेद्या ॥ ५ ॥

त्रिज्याईराशिज्यातत्कोटिज्याच षष्टिभागानां ।
त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति ॥ ६ ॥

त्रिज्याकृतीषु घातात्त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य ।
मूलेनादष्टहतान्मूलं पट्त्रिंशदंशज्या ॥ ७ ॥

गजहयगजेषु । ५८७८ । निघ्नी परजीवावा युतेन
। १०००० । संभक्ता । पट्त्रिंशदंशजीवा तत्कोटिज्याकृते
पूर्णा ॥ ८ ॥

त्रिज्या कृतीषु घातान्मूलं त्रिज्योनितं चतुर्भक्तं ।
अष्टादशभागानां जीवास्पष्टाभवत्येवं ॥ ९ ॥

क्रमोत्क्रमज्या कृतियागमूलादलं तदर्धांशकशि
ञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्या निघतेर्दलस्य मूलं तद
र्धांशकशिञ्जिनीवा ॥ १० ॥

तस्याः पुनस्तदलभागानां कोटेश्चकोट्यंशदलस्य
चैवं । अन्यज्यकासाधनमुक्तमेवं पूर्वं स्तु वक्ष्येथ विशिष्ट
मस्मात् ॥ ११ ॥

त्रिज्या भुजज्याकृतिहीनयुक्ते त्रिज्याकृतीतदलर्योः
पदेस्तः । भुजोनयुक्तत्रिभखण्डयोर्ये कोटिं भुजज्यां
परिकल्प्यचैवं ॥ १२ ॥

यद्वोर्योरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्ययोस्तत्कृतिर्योग

मूलं । दलीकृतं स्यात् भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवैव
मनेकधावा ॥ १३ ॥

दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गादलीकृतस्तस्य पदेन
तुल्या । स्यात्कोटिवाङ्कोर्विवरार्धजीवा वक्ष्येथ मूल
ग्रहणं विनापि ॥ १४ ॥

दोर्ज्याकृतिर्व्यासदलार्धभक्ता लब्धत्रिमौर्वीर्विवरेण
तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्यार्धानि वा
कानि चिदेवमत्र ॥ १५ ॥

खगोलेषु पडंशेन । ६५६६ । वर्जिताभुजशिञ्जिनी ।
कोटिज्या दशभिः चुष्ठात्रिसप्तषु । ५७३ । विभाजिता ॥ १६ ॥
तदैकमग्रजीवास्यादन्तरं पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या
भवेदेवं पष्टिरन्यास्ततस्ततः ॥ १७ ॥

व्यासार्धेष्टगुणाब्ध्नितुल्येस्यु नवतिर्ज्यकाः । कोटि
जीवाशताभ्यस्तागोदस्रतिथिभा । १५२६ । जिता । १८ ।
दोर्ज्यास्वाद्यङ्गवेदांश । ४६७ । हीनातद्योगसंमिता ।
तदग्रज्यातयोश्चापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी ॥ १९ ॥

तत्त्वदस्त्रानगांशेना । २२४ । ५१ । एवमत्राद्य शिञ्जि
नी । ज्यापरस्परयैवंवा चतुर्विंशतिमौर्विकाः ॥ २० ॥

चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मियः कोटिज्यकाहते । त्रिज्या
भक्तौ तयोरैक्यं स्याच्चापैक्यस्य दोर्ज्यका ॥ २१ ॥

चापान्तरस्य जीवास्यात्तयोरन्तरसंमिता । अन्यज्या
साधने सम्यगियंज्या भावनोदिता ॥ २२ ॥

समासभावनाचैका तथान्यानतरभावना । आद्यज्या
चापभागानां प्रतिभागज्यकाविधिः ॥ २३ ॥

याज्यानुपाततः सेष्टव्यासार्धे परिणाम्यते । आद्यदोः
कोटिजीवाभ्यामेवं कार्यततोमुजः ॥ २४ ॥

भावेनास्य स्रद्यज्यां दृष्टे व्यासदले स्फुटाः । स्थूलं
ज्यानयनं पाठ्यामिह तन्नोदितं मया ॥ २५ ॥

अथैषां व्याख्या । उक्तासंक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः सुग
माचसा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विवृणोम्यतः । १ ।
तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि श्लोकपंचकं सुगमं
अत्र गणितेन ज्ञानानार्थं मूलभूतज्याचतुष्कं सिद्ध
प्रकारमेवाह । तत्रकारोहि बीजगणितक्रियया त्रिज्या
र्धं राशिज्येत्यादि त्रिज्यार्द्धेन । १७१८ । तुल्या त्रिंश
। ३० । दंशानां ज्या भवति तस्माः कोटिज्यापष्टि । ६० ।
भागानां त्रिज्यावर्गाहर्षपदं पञ्चचत्वारिंशदंशानां । ४५ ।
ज्या भवति अथत्रिज्यावर्गात्पञ्चगुणात्त्रिज्याहतिवर्ग
पञ्चघातस्य मूलेन हीनादष्ट । ८ । हतात्पदं पट्त्रिंश
दंशानां ज्या अथवा गजहयगजेषु । ५८७८ । निह्नी
त्रिज्या । १०००० । भक्तापट्त्रिंशदंशानां ज्यास्यात् इति
गणितलाघवं तत्कोटिज्या अर्थाच्चतुः पञ्चाशदंशानां
। ५४ । तथात्रिज्यावर्गस्य पञ्चगणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतु
र्भुक्तं सत् अष्टादशभागानां ज्या भवति तत्कोटिज्या
र्यात्तद्विसप्रतिभागानां अतोऽन्यथासाधनमाह । क्रमो

क्लमज्येत्यादि कोटिज्योनात्रिज्याभुजस्योक्लमज्या स्यात्
 भुजज्योनात्रिज्याकोस्युक्लमज्या स्यात् भुजक्रमज्योक्लम
 ज्ययोश्च वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात्
 अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातार्द्धस्य मूलं तदर्द्धांशकशिंजि
 नीत्यादिति क्रियालाघवं एवमुत्पन्नज्याया अपि कोटि
 ज्या सा तत्कोटिभागानां ततः पुनरेव मन्यास्तदर्धांश
 कज्याः साध्याः कोटेश्चैव मन्याः तद्यथा यत्र चतुर्विं
 शतिर्ज्या स्तत्र त्रिज्यार्धं अष्टमं ज्यार्धं तत्कोटिज्यातु
 षोडशं शरवेदांशज्या द्वादशं अथाष्टमात्तदर्धांशप्रका
 रेण चतुर्थं । ४ । तत्कोटिज्याविंशं । २० । एवं चतु
 र्थात् द्वितीयं । २ । द्वाविंशच्च । २२ । द्वितीयादाद्यं । १ ।
 त्रयोविंशच्च । २३ । विंशतितमाद्दशमं । १० । चतुर्द
 शच्च । १४ । दशमात्पञ्चमं । ५ । एकोनविंशच्च । १९ ।
 द्वाविंशादेकादशं । ११ । त्रयोदशच्च । १३ । चतुर्दशा
 त्सप्तमं । ७ । सप्तदशच्च । १७ । अथद्वादशात्पष्ठ । ६ ।
 मष्टादशच्च । १८ । पष्ठात्तृतीयं । ३ । एकविंशच्च । २१ ।
 आष्टादशान्नवमं । ९ । पञ्चदशंच । १५ । त्रिज्या चतु
 र्विंशमिति एवं किलपूर्वैरन्यज्यासाधनमुक्तां । इदानीं
 विनाप्युक्लमज्ययाऽभिनवप्रकारेणाह । त्रिज्याभुजज्याह
 नीत्यादि त्रिज्याभुजज्याघातेन त्रिज्याकृतिरेकत्रोना
 ऽन्यत्र युताद्देचार्धिते तयोर्मूले आद्यभुजोनखाङ्कांशा
 नां । ९० । दलस्यज्याद्वितीयं भुजाख्यखाङ्कांशानां दल
 स्य एवमतीत्यन्याः तद्यथा अष्टमात् षोडशंज्यार्धंषोड

शाच्चतुर्थं । ४ । विंशच्च चतुर्थाद्दशमं । १० । चतुर्दशच्च ।
 १४ । एवं सर्वाण्यपि प्रकारान्तरमाह । यद्दोर्ज्ययोरन्तर
 मित्यादि इष्टदोर्ज्ययोर्यदन्तरं तत् कोटिज्ययोश्च यत्त
 योर्वर्गैक्यमूलस्य दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्याभवति एव
 मन्ययो रन्यान्याः यथा एका किलचतुर्थी । ४ । अन्या
 अष्टमी । ८ । दोर्ज्या ताभ्यां द्वितीया सिध्यति द्वितीया
 चतुर्थीभ्यां प्रथमेत्यादि तथा दोःकोटिज्ययोरन्तर
 वर्गदलस्य मूलं दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात्
 यथा अष्टमी । ८ । दोर्ज्या षोडशी । १६ । कोटिज्या
 ताभ्यां चतुर्थी । ४ । स्यादित्यादि अथ मूलग्रहण
 क्रियया विनापि दोःकोटि भागान्तरज्यानयनमाह
 दोर्ज्याकृतिरित्यादि दोर्ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः तस्य
 त्रिज्यायाश्च विवरन्दोःकोट्यन्तरस्य ज्यास्यात् कानिचि
 देवमत्र ज्यार्धानि साध्यानि तद्यथा यत्र किलत्रिंशत्
 ज्यार्धानि तत्र त्रिज्यार्धं दशमं । १० । तत्कोटिज्या
 विंशतितमं शरवेदांशज्यापंचदशं षट्त्रिंशज्याद्वादशं
 तत्कोटिज्याष्टादशंज्यार्धं अष्टादशभागानां ज्याषष्ठं
 । ६ । तत्कोटिज्याचतुर्विंशमिति । क्रमोक्तमज्याकृति
 योगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्यंचमं
 तत् कोटिज्यापंचविंशं एवं द्वादशात् षष्ठं चतुर्विंशच्च
 षष्ठात्तृतीयं सप्तविंशच्च अष्टादशान्नवममेकविंशच्च
 एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति नान्यानि अतउक्तं
 कानिचिदेव मत्रेति यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिना प्रका

रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्पद्यते तच्च द्वितीयं ज्याधं
तत्कोटिज्याष्टाविंशं आभ्यां क्रमोक्तमज्याकृतियोगमूला
इलमित्यादिप्रकारेणार्धं चतुर्दशं एवमन्याश्चतुर्दशसि
ध्यन्ति अथ ज्याभावना साचक्षेधा एकासमासभावना
अन्यानतरभावना तदर्थमाह । स्वगोङ्गेषु पडंशेनेत्यादि
यत्र किलवसुत्रिवेदाग्नि । ३४३८ । तुल्यात्रिज्या नवति
शुज्यार्धानि तत्र तावदुच्यते तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये
काचनदृष्टा भुजज्या तत्कोटिज्या च पृथक्स्थाप्या ।
भुजज्यास्वनवपडिपुरस । ६५६६ । विभागेन रक्षिता
कार्या कोटिज्यातु दशगुणा त्रिसप्तपंचभिर्भाज्या तयो
रैक्यं तदयज्या अन्तरं पूर्वज्या स्यात् यथा त्रिज्याधं
त्रिंशत्संख्याकं ज्याधं । ६० । ततः समासभावनया एक
त्रिंशत्संख्यं तस्मादाविंशसंख्यं इत्यादि अनतरभावन
यातु एकोनत्रिंशं अष्टाविंशमित्यादि पूर्णं दोर्ज्यां कोटि
ज्यां त्रिज्यां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेवं पट्टिः । ६० । स्यात्
अथ यदि सैव त्रिज्या चतुर्विंशतिज्यार्धानि तदर्थ
माह कोटिजोवाशताभ्यस्तेत्यादि अत्रापि त्रिज्यार्धम
ष्टमं ज्याधं साभुजज्या षोडशंकोटिज्या साकोटिज्या
शत । १०० । गुणागोदस्रतियि । १५२६ । भाजिता यातु
दोर्ज्या सातु निजेन सप्ताङ्गवेदांशेन क्षीना कार्या यदि
तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्याधं भवति यदि
अन्तरं तदा सप्तमं स्यात् एवं समासभावनयानवमाह
शमं दशमादेकादशमित्यादि तथान्तरभावनया सप्त

मात् पष्टं पष्टात्वंचममित्यादि एवं प्रथमं सप्तांशोनत
 त्वदस्मिन् भवति अथवा पूर्णं । ० । दोर्ज्यां त्रिज्याञ्च
 कोटिज्यां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव ततः समासभा
 वनया द्वितीयादीन्खिलानि भवन्ति अथवा त्रिज्यां
 दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्यां च प्रकल्प्य साध्यते तदा
 त्रयोविंशमुत्पद्यते तस्मादन्तरभावनया द्वाविंशं । २२ ।
 ततोऽष्टोत्तविंशं । २१ । एवमखिलान्यपि निष्पद्यन्ते । अथ
 भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादिदृष्टयोश्चापयोर्ये
 दोर्ज्येतेकर्मभूमौ स्थाप्ये तयोरधस्तात्कोटिज्ये च ततः
 प्रथमकोटिज्या द्वितीयदोर्ज्या गुण्या ततो द्विती
 यकोटिज्या प्रथमदोर्ज्या गुण्या द्वे अपि त्रिज्या
 भाज्ये फलयोः समासस्थापैक्यभुजस्य ज्या भवति अन्त
 रञ्चापान्तरस्य ज्या भवति इयंसिद्धज्यातोऽन्यज्यासाधने
 भावना तद्यथा तुल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथम
 ज्यार्धेन सच्च समासभावनया द्वितीयं द्वितीयस्य द्वितो
 येनैव चतुर्थमित्यादि अथाऽऽतुल्यभावनया द्वितीय
 तृतीययोः समासभावनया पञ्चमं अन्तरभावनया
 प्रथमं स्यादित्यादि अथेष्टव्याप्तार्धे ज्याज्ञानार्थमाह ।
 आद्यज्या चापभागानामित्यादि यावद्भि रंशैरेकाज्या
 लभ्यते ते आद्यज्या चापांशाः प्रतिभागज्यका विधि
 रिति त्रिसप्तत्तमि । ५७३ । भक्तेत्यादिना प्रागुक्तप्रका
 रेणैकभागस्य ज्यामानीय तद्भावनान्तोभागद्वयस्यैव तेषां
 भागानां ज्यासाध्या साभीष्टत्रिज्याहतावस्वनलाब्धि

बन्धिभिः । ३४३८ । भक्ताप्रथमज्या स्यात् तस्यास्तमयैव
सह भावनया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति । इतिज्योत्पत्ति
वासनासमाप्ता । इदानीं सिद्धान्तग्रथनकालमाह ।

रसगुणपूर्वमही । १०३६ । समशकनूपसमये भवन्म
मोत्पत्तिः । रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणिर
चितः ॥ २६ ॥ स्पष्टार्थं ।

इदानीं खोक्तौ युक्तायुक्तं शिष्टैरवलोक्यमिति प्रा
र्थयन्नाह ।

गणितस्कन्धसन्दर्भोऽदर्भदर्भाग्रधीमतः । उचितो
नुचितो यन्मे धार्ष्ट्यंतत् क्षम्यतां विदः ॥ २७ ॥

गणितस्कन्धस्य सन्दर्भोनामरचनाविशेषः असौअद्
र्भदर्भाग्रधीमतः उचितः मूलप्रदेशोपरि यानि पुष्टानि
अदीर्घाणि दर्भपत्राणि असावदर्भदर्भः तस्याग्रं यथा
तोक्षणं तथा यंस्य मति स्तीक्ष्णा अभेद्यमपि प्रमेयं भित्वा न्तः
प्रविशति तथाविधस्य गणितस्कन्धप्रबन्ध उचितः अनु
चितो मे तथापि कृतः तद्दार्ष्ट्यं हेविद्वज्जना गणका
स्तत्क्षम्यतां । इदानीमाद्यदूषणापरार्धं परिहरन्नाह ।

ये बृद्धा लघवोपि येच गणका बद्धाञ्जलिर्वन्धि तान्
क्षन्तव्यं मम तैर्भयायदधुना पूर्वोक्तयो दूषिताः । कर्तव्ये
रफुटवासना प्रकथने पूर्वोक्तिविश्वासिनां तत्त दूषणम
न्तरेण नितरां नास्ति प्रतीतिर्यतः ॥ २८ ॥

इदानीं खनामाख्यानपूर्वकं ग्रन्थालङ्कारमाह

आसीत्सह्यकुलाचलाश्रितपुरे त्रैविद्यविद्वज्जने नाना
सज्जनधास्त्रिविज्जलविदेशाण्डित्यगोत्रो द्विजः। श्रौत
स्मार्तविचारसारचतुरो निःश्रेयविद्यानिधिः साधूना
मवधिर्महेश्वरकृतीदैवज्ञचूडामणिः ॥ २९ ॥

तज्जस्तच्चरणारविन्दयुगलप्राप्तप्रसादःसुधी मुग्धो
होथकरं विदग्धगणकप्रीतिप्रदं प्रस्फुटम्। एतद्व्यक्त
सदुक्ति यत्तिवज्जलं हेलावगम्यं विदां सिद्धान्तग्रथनं
कुबुद्धिमथनं चक्रे कविर्भास्करः ॥ ३० ॥

प्रश्नानमून्यपठतो गणकस्य गोलकन्दोत्सत् सरल
युक्तिशतप्रवाला। प्रश्नोत्तरार्थपरिचिन्तनवारिसिक्त
मूलामलामतिलता समुपैति वृद्धिम् ॥ ३१ ॥

केचिदेनं पठिष्यन्ति प्रश्नाध्यायञ्च केवलं। तदर्थं
लिखिता अत्र प्रश्नाः प्राग्गदिता अपि ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहेश्वरोपाध्यायसुतभास्कराचार्यविरचिते
सिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्ये मितान्तरे गोलाध्यायः।

अत्रगोलाध्यायेयन्यसंख्या ॥ २१०० ॥

पृष्ठ	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्ध
१	२	गोलाध्याय	गोलाध्याय
२	२०	गौले	गौले
३	४	संसिद्दाद्य	संसिद्दाद्यु
४	६	वाङ्मन्तरं	वाङ्मन्तरं
५	८	स्रुटा	स्रुटा
५	२३	किलाक	किलार्क
६	२३	समयै	समयै
७	८	उडपत	उडुपतेः
७	१४	सूर्य	सूर्य
७	२३	स्यर्ग	स्यर्गः
८	१३	सर्वव्यापक	सर्वव्यापकः
८	१८	संनिधिस्थयोः	संनिधिस्थयोः
९	२३	पादयोर्विष्णुः	पादयोर्विष्णुः
११	४	तत्पृष्ठनिष्ठ	तत्पृष्ठनिष्ठ
११	८	स्तस्याप्यन्योस्यैव	स्तस्याप्यन्योस्यैव
१२	११	मेरु	मेरुः
१२	२०	रेवाद्	रेवाद्
१३	१०	मंगीकृत	मंगीकृतं
१४	३	लभ्यते	लभ्यते

शुद्धि	पङ्क्ति	अशुद्धि	शुद्धि
		शुद्धाङ्कसंख्या २६	२६
२६	५	मुखबुध	मुखबुध
२६	१८	फलं	त्रफल
२७	२१	गणितं	गुणितं
२८	१०	समाधाय	समाधाय
२९	७	पराशरो	पराशरो
२९	१२	भुवा	भुवो
२९	१७	धिष्यगगने	धिष्यगगने
२९	१८	१८	१८
२९	१०	मुदितं पुन	मुदित पुन
२९	३	द्विदंस्त्राः	द्विदंस्त्राः
२९	१७	चान्द्रेण	चान्द्रेण
२९	९	तुल्या सौरा	तुल्याः सौरा
२९	८	चलत्वान्	चलत्वात्
४०	१५	कार्याः	कार्याः
४०	२०	कर्मद्वौ	कर्मद्वौ
४०	२२	वृद्धिच यौ	वृद्धिचयौ
४१	४	कर्मणा	कर्मणा
४४	८	चतुर्विंशति	चतुर्विंशति
४५	४	योगदं	योगपदं
४५	१८	तदार्धश	तदार्धश
४५	१७	यन्निवृत्ते	यन्निवृत्ते

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१५०	२१	किन्त	किंतु
१५१	१६	दिकचि	दिकि
१५३	१२	रविचिते	रविचते
१५३	१८	बन्धप्रसि	बंधप्रसि
१५५	१०	भाकाच	भाकौच
१५६	७	समच्छ	समुच्छ
१५८	१४	कृतियाग	कृतियाग
१६०	२०	पञ्चगणस्य	पञ्चगुणस्य
१६१	२४	षोडशं	षोडशं । १६ ।
१६२	१	विंशं च	विंशं च । २० ।
१६५	१	तस्यास्तमयैव	तस्यास्तयैव

